लघु-ग्रन्थमाला

[५४]

श्रीलौगाक्षिभास्करकृतः

अर्थसङ्ग्रहः

पण्डितराजश्रीशैलताताचार्यप्रणीत-'तन्त्रप्रकाशिका'-व्याख्योपेतः

सम्पादकः

ना० रा० श्रीनिवासताताचार्यः

आचार्योऽध्यक्षश्च

धर्मशास्त्र-मीमांसाविभागस्य

संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसंकाये

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य

वाराणस्याम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्या

वि० सं०

LAGHU-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 54]

ARTHASANGRAH

OF

ŚRĪ LAUGAKṢIBHĀSKARA

With the Commentary
'TANTRAPRAKĀŚIKĀ'
BY
PAṆḌITARĀJA ŚRĪ ŚAILATĀTĀCĀRYA

EDITED BY
DR. N. R. ŚRĪNIVĀSAN
Professor & Head
Department of Dharmaśāstra & Mīmāṁsā
Sanskrit Vidya Dharmavigyan Sankay
Banaras Hindu University
Varanasi

VARANASI
1997

चौक (

दूरभाष : 24204

LAGHU-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 54]

ARTHASAṄGRAH

OF

ŚRĪ LAUGAKṢIBHĀSKARA

With the Commentary

'TANTRAPRAKĀŚIKĀ'

BY

PAṆḌITARĀJA ŚRĪ ŚAILATĀTĀCĀRYA

EDITED BY

DR. N. R. ŚRĪNIVĀSAN

Professor & Head

Department of Dharmaśāstra & Mīmāṁsā

Sanskrit Vidya Dharmavigyan Sankay

Banaras Hindu University

Varanasi

VARANASI

1997

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi–221 002.

First Edition, 500 Copies
Price–Rs. 10. 00

Printed by—
VIJAY PRESS,
Sarasauli, Bhojubeer
Varanasi.

लघु–ग्रन्थमाला

[५४]

श्रीलौगाक्षिभास्करकृतः

अर्थसङ्ग्रहः

पण्डितराजश्रीशैलताताचार्यप्रणीत–'तन्त्रप्रकाशिका'-व्याख्योपेतः

सम्पादकः

डॉ० ना० रा० श्रीनिवासताताचार्यः

आचार्योऽध्यक्षश्च

धर्मशास्त्र-मीमांसाविभागस्य

संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसंकाये

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य

वाराणस्याम्

वाराणस्याम्

२०५३ तमे वैक्रमाब्दे | १९१८ तमे शकाब्दे | १९९७ तमे खेस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः —
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

प्रकाशकः —
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी—२२१ ००२.

प्राप्ति-स्थानम् —
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी—२२१ ००२.

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् — १०=०० रूप्यकाणि

मुद्रकः —
विजय-प्रेस,
सरसौली, भोजूबीर
वाराणसी ।

किञ्चित् प्रास्ताविकम्

विदितमेवेदं सर्वेषां सुधियां यद् भगवता जैमिनिना महर्षिणा प्रणीतस्य मीमांसादर्शनस्य प्रकरणग्रन्थः **'अर्थसङ्ग्रहः'** इति । ग्रन्थोऽयं न्यायवैशेषिकदर्शने तर्कसङ्ग्रह इव मीमांसादर्शनस्य सारभूतमर्थमर्धिजगांसूनामुपकाराय श्रीमद्भिस्तत्रभवद्भि**र्लौगाक्षिभास्कराचार्यैः** प्रणीतः, भारते सम्प्रति सर्वत्र M. A. कक्षायां शास्त्रिकक्षायां च पाठ्यग्रन्थत्वेन च प्रथितः । तर्कसङ्ग्रहस्य यथाऽनेका व्याख्योपव्याख्यास्समुपलभ्यन्ते न तथाऽस्य, किन्तु द्वित्रास्संस्कृतव्याख्यास्सन्ति । तासु इयमन्यतमा पण्डितराज**श्रीशैलताताचार्य**विरचिता **तन्त्रप्रकाशिका**-नाम्नी । इयं च व्याख्या प्रायेण षष्टिवर्षेभ्यः प्राक् पञ्चनदसंस्कृतकलाशालायां मीमांसाशास्त्राध्यापनसमये विद्वद्वर्यैर्व्याख्यातृमहाशयैः छात्राणामेतच्छास्त्रार्थावगमक्लेशं स्वयमनुभूय तदपाकरणाय सरलया शैल्या विरच्य स्वप्रयासेन छात्रकल्याणाय सञ्चालितायामुद्यानपत्रिकायां [एकैकं प्रकरणं यावत्] भागशः प्रकाशिता । सम्प्रति नष्टप्रायाऽप्यस्माभिः कथञ्चित् सङ्कलय्य सर्वेषां हितदृष्ट्या सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाश्यते ।

ग्रन्थशैली

अस्यां व्याख्यायां स्वव्याख्येयग्रन्थस्य अर्थसङ्ग्रहस्य मूलग्रन्थकर्तॄणां जैमिनिमहर्षिप्रभृतीनां सूत्र-भाष्य-वार्तिकादिपङ्क्त्युद्धरणपूर्वकं तत्प्रतिपादितार्थमूलकत्वं संस्थाप्य यत्र कुत्रचिद् मूलग्रन्थविरोधशङ्कायां विलक्षणशैल्या स्वप्रतिभया परिहारान्तरं च प्रत्यपादि, यथा धर्मलक्षणकथनावसरे—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति सूत्रार्थविरोधमाशङ्क्य 'अत्रेदं प्रतिभाति' इत्यारभ्य [६ तमे पृष्ठे] समाहितम् । एवं विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेधार्थवाद इति [१४ तमे पृष्ठे] अर्थवादस्य विध्यनन्तरमुद्देशमकृत्वा अन्तेकरणं मूलग्रन्थविरुद्धम्, तथा विधेर्विभाजनावसरे अधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति [१९ तमे पृष्ठे] अनयोर्व्युत्क्रमेण निर्देशोऽपि मूलविरुद्ध इत्याशङ्क्य युक्तायुक्तत्वविमर्शश्च सोपपत्ति अकारि । प्रायेण अस्य अर्थसङ्ग्रहग्रन्थस्य आपदेवकृतमीमांसान्यायप्रकाशग्रन्थानुसारित्वं च सप्रमाणं न्यरूपि । स्थालीपुलाक-

न्यायेन अस्माभिर्द्वित्राणि स्थलान्युदाहृतानि । ग्रन्थस्य लघुत्वात् तदध्येतॄणां स्वत एवेतोऽन्ये विशेषाः प्रतोयेरन्निति एतावता विरम्यते । एतैर्व्याख्यातृस्वामिभि-रितः पूर्वं मीमांसापरिभाषायाः (१) अक्षरार्थः, (२) परिष्कारश्चेति व्याख्याद्वयं विधाय तन्त्रप्रकाशिका विरचितेति तदीयपद्येनैव स्फुटमवगम्यते, तदाह—

मीमांसापरिभाषायाः कृत्वा विवरणद्वयम् ।
अर्थसङ्ग्रहमद्याहं विवृणोमि यथामति ॥ इति ।

आशास्यते समयान्तरे तद्ग्रन्थद्वयस्यापि प्रकाशनं भविष्यतीति ।

कृतज्ञतानिवेदनम्

एतादृशदुर्लभग्रन्थानां प्रकाशनद्वारा विद्वन्मण्डलस्य महान्तमुपकारं कुर्वतां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिमहोदयानां विद्वद्वरेण्यानां **डॉ० मण्डनमिश्र-महाभागानाम्**, एतत् प्रकाशनार्थमस्मान् तदा तदा सम्प्रेर्य समुचितव्यवस्थां विहितवतां पण्डितवर्याणां प्रकाशनाधिकारिणां **डॉ० हरिश्चन्द्रमणि**महोदयानां च सविधे हार्दिकीं कृतज्ञतां सविनयं निवेदये । स्वीयं श्रममविगणय्य एतद्ग्रन्थमुद्रणकार्यं साधु सम्पादितवते **श्रीगिरीशचन्द्र**महोदयाय कार्तज्ञ्यं च प्रकटयामि ।

इति सुधीविधेयः
ना० रा० श्रीनिवासताताचार्यः
अध्यक्षः
धर्मशास्त्र-मीमांसाविभागे
काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य

विषयानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

श्रीलौगाक्षिभास्करकृतः

अर्थसङ्ग्रहः

॥ अथोपोद्घातपरिच्छेदः ॥

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ।
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसङ्ग्रहम् ॥

॥ तन्त्रप्रकाशिका ॥

मीमांसापरिभाषायाः कृत्वा विवरणद्वयम् ।
अर्थसङ्ग्रहमद्याहं विवृणोमि यथामति ॥

नापयाति हृदयान्मम क्षणं नाथ एष नलिनायतेक्षणः ।
देशिका मयि दयार्द्रचेतसः केन मे न हृदयं प्रहृष्यतु ॥

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनाय ।

वासुदेवमिति । वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थः । सर्वस्मिन् वस्तुनि वसतीति वासुः । दीव्यति प्रकाशत इति देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेव इति च ब्रह्मलक्षणमप्यभिसंहितम् । एवंलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भः शिवो वेति शङ्काव्यावर्तनायोक्तम्—**रमाकान्तमिति** । नत्वा नमस्कृत्य । कीर्त्यनुवृत्तये स्वनाम कीर्तयति—**लौगाक्षीति** । कुरुत इत्यात्मनेपदमविवक्षितम्, क्रियाफलस्य प्रवेशस्याकर्त्रभिप्रायत्वात् । विवक्षितं वा । कर्त्रभिप्रायायाः कीर्तेः क्रियाफलत्वात् । जैमिनेर्नयः शास्त्रं मीमांसेत्यर्थः । प्रवेशः प्रतिपाद्यार्थज्ञानम् । व्युत्पत्तिरिति यावत् । अर्था मीमांसाशास्त्रप्रतिपाद्या विषयाः, तेषां सङ्ग्रहः, अविस्तरेण प्रतिपादको ग्रन्थ इति ।

अथेति । ग्रन्थारम्भे निरर्थकं श्रुत्या मङ्गलार्थम् । स्तुतये जैमिनेः शास्त्रकरणप्रवृत्तिहेतुभूतं गुणं कीर्तयति—**परमकारुणिक इति** । करुणा अस्यास्तीति कारुणिकः ।

तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास—अथातो धर्मजिज्ञासेति । अत्राथशब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यवचनः । अतश्शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधौ तदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थापनात् । तथा च वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनमतो हेतोर्धर्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा । कर्तव्येति शेषः । जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणा । अतो धर्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति शास्त्रारम्भसूत्रार्थः ।

महर्षेः शास्त्रकरणसामर्थ्यपूर्तिमनुसन्दधाति—**भगवानिति** । धर्मविवेकाय ज्योतिष्टोमादिरेव धर्मः, न चैत्यवन्दनादिः, ज्योतिष्टोमादिर्धर्म एव नाधर्म इति धर्माधर्मनिष्कर्षयेत्यर्थः । प्रणिनाय चकार । अन्यत्सर्वमत्र परिभाषोपक्रमवाक्यवदनुसन्धेयम् ।

ननु यदि धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणी तर्हि साऽनारम्भणीया । धर्मविवेकस्यानपेक्षितत्वात् । न च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिना स्वाध्यायपदवाच्यवेदार्थभूतधर्मनिर्णयोद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनस्य विहितत्वात् स्वाध्यायमधीत्यावश्यं तदर्थभूतधर्मज्ञानं सम्पादनीयम्, तच्च विचारमन्तरा न सम्भवतीति तद्विचारपरा द्वादशलक्षण्यारम्भणीयेति वाच्यम् । लोकतः प्राप्तत्वेनार्थज्ञानार्थतयाऽध्ययनस्याविधेयत्वात् तस्मिन् विधावध्ययनस्यादृष्टार्थतया विधानेनार्थज्ञानस्यासम्पादनीयत्वादित्याशङ्क्य शास्त्रकारेणैवात्र परिहार उक्त इति प्रदर्शयितुमाह—**तत्रेति** । द्वादशलक्षण्यामित्यर्थः । धर्मजिज्ञासां धर्मविचारम् । अथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रयामास, अनेन सूत्रेण बोधयामासेत्यर्थः । कर्तव्यतया बोधनं विवक्षितम् । सूत्रं व्याख्याति—**अत्रेति** । अस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । **वेदेति** । वेदाध्ययनादानन्तर्यं तस्य वचनः वाचकः । ननु वेदाध्ययनस्य पूर्वमनुक्तत्वेनानुपस्थितत्वात् कथं तदानन्तर्यवाचित्वमस्याथशब्दस्येति चेदुच्यते । अथेत्यस्य अनन्तरमिति तावदर्थः । तत्र कस्मादनन्तरमित्याकाङ्क्षायां यस्य पूर्ववृत्तत्वं विना उत्तरत्र क्रियमाणो विचारो नोपपद्यते तस्मादनन्तरमिति सामर्थ्यात् सिध्यति । तत्र वेदवाक्यान्युदाहृत्य तत्प्रतिपाद्यस्य धर्मस्योपरि विचारकरणाद् वेदवाक्याधिगमस्तावद् विचारस्यावश्यापेक्षितः । न ह्यज्ञातवेदवाक्यः पुरुषस्तत्प्रतिपाद्यं धर्मं विचारयितुं शक्नोति । सोऽयं वेदवाक्याधिगमोऽध्ययनमन्तरा न सम्भवतीति वेदाध्ययनमेव वेदवाक्यार्थविचारात् पूर्वं वृत्तमिति गम्यते । तस्माद्युक्तमथशब्दोऽयं वेदाध्ययनानन्तर्यवाचीति । सूत्रस्थातश्शब्दस्य प्रकृत्यर्थमाह—**अतश्शब्द** इति । नन्वत इत्यत्र इदंशब्दः सन्निहितपरामर्शित्वात् पूर्वमथशब्दार्थतयोपस्थितं वेदाध्ययनं परामृष्टुं शक्नोति । न तु तस्य दृष्टार्थत्वम् । पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेद् ब्रूमः ।

सत्यमध्ययनमात्रमिदंशब्दः परामृशति। तत्राप्यथशब्देन वृत्तत्वेनाध्ययनोपस्थित्या वृत्तमध्ययनमिह परामृश्यते। तस्यैव च पञ्चम्यर्थस्तसिर्हेतुत्वं बोधयति। तथा च वृत्ताद् वेदाध्ययनादित्यतश्शब्दस्यार्थः। एवं हि मत्वा प्राचां व्याख्यानम् 'अतः अध्ययनस्य वृत्तत्वाद्धेतोः' इति। तथापि ग्रन्थकारस्यायमभिप्रायः—वृत्ताद्वेदाध्ययनाद्धेतोर्विचारः कर्तव्य इतीममर्थं श्रुतवता यदि शङ्क्येत वृत्तस्य वेदाध्ययनस्य कथं विचारहेतुत्वम्, वेदाध्ययनं तावत् कृतमस्तु विचारो न क्रियताम्, वेदाध्ययने कृते सति विचारोऽवश्यं कर्तव्य इति को निर्बन्ध इति तत्रेदं वक्तव्यम्। यदि वेदमधीत्य विचारो न क्रियेत, तर्हि विचारसाध्यमर्थज्ञानं न स्यात्। तदभावे कृतं वेदाध्ययनं निष्प्रयोजनं स्यात्। अदृष्टं प्रयोजनमिति चेत् स एव दोषः। सम्भवतो दृष्टस्यापरित्याज्यत्वात्। एवं कृतमध्ययनमदृष्टफलकत्वस्यानुपपन्नत्वाद् दृष्टफलकत्वाय विचारस्यावश्यकर्तव्यतां बोधयतीति विचारहेतुर्भवतीति। एवं प्रथमं वृत्तस्य वेदाध्ययनस्य विचारहेतुत्वमुक्त्वा तत्रोक्तरीत्या शङ्कायामुत्थितायां परिहारकरणेऽयमर्थविस्तरः स्यान्नार्थसङ्ग्रह इति मत्वा तात्पर्यार्थ एव शब्दार्थतयोक्तः— इति। ननु वेदाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वं लोकत एव प्राप्तमिति तत्र विधिवैयर्थ्यात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिरदृष्टार्थतयैव वेदाध्ययनं विधत्त इति न वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमित्युक्तमिति शङ्कायां मूलग्रन्थेष्वेव तद् व्यवस्थापितमित्याह—**स्वाध्याय** इति। अध्ययनविधौ अध्ययनविधिवाक्ये। तदध्ययनस्य स्वाध्यायाध्ययनस्य। **अर्थज्ञानेति**। अर्थज्ञानरूपो दृष्टार्थो यस्य तत्त्वेन। दृष्टार्थो दृष्टप्रयोजनम्। अर्थज्ञानरूपदृष्टं वस्तु अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वेनेति वा। व्यवस्थापनात् सिद्धान्तितत्वात्।

एवमथातःपदयोरर्थमुक्त्वा धर्मजिज्ञासापदविग्रहप्रदर्शनपुरस्सरं धर्मपदं विवृण्वन्नेव सूत्रवाक्यार्थं दर्शयति—**तथा चेति**। अथातःपदयोरुक्तार्थकत्वे सतीत्यर्थः। क्रियापदं पूरयति—**कर्तव्येति**। जिज्ञासापदस्य विवक्षितमर्थं वदन् तत्र शक्त्यभावाद् वृत्त्यन्तरमाह—**जिज्ञासापदस्येति**। विचारः पूर्वोत्तरपक्षयुक्त्यनुसन्धानम्। लक्षणा बोध्यसम्बन्धः। जिज्ञासापदस्य शक्त्या ज्ञानेच्छाऽर्थः। तत्प्रयोज्यत्वं विचारस्य सम्बन्धः। धर्मं ज्ञातुमिच्छया हि विचारः क्रियत इति। ननु किमर्थं धर्मविचारः कर्तव्य इति प्रथमं जैमिनिः सूत्रयति। शास्त्रमेव कस्मान्नारभते। न च धर्मोऽस्य शास्त्रस्य विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनमिति विषयप्रयोजनाभिधानाय तथा सूत्रितमिति वाच्यम्। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युपक्रम्यमाणस्य शास्त्रस्य स्वरूपपर्यालोचनादेव तदुभयप्रतीतिसिद्धेः सङ्कोचदत्तदृष्टेः सूत्रकारस्य तदर्थं पृथक्सूत्रकरणप्रवृत्त्यसम्भवादिति शङ्कायाम्, अर्थाद् विषयप्रयोजने प्रतिपादयतोऽस्य सूत्रस्य पूर्वपक्षविशेषनिरसने तात्पर्यमिति सूचयन्नभिमतं सिद्धान्तमाह—**अत** इति। वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थतया विचारस्य कर्तव्यत्वादित्यर्थः। विचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति सिद्धान्त-

कथनाद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः सोऽनुपपन्न इति तन्निरासश्च फलितः। इयमत्राधिकरणरचना। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रोपक्रममिदं विचारशास्त्रं विषयः। तदारम्भणीयं न वेति संशयः। अध्ययनविधिनाऽध्ययनस्यादृष्टार्थतया विहितत्वेनार्थज्ञानस्यासम्पादनीयत्वात् तदर्थं विचारस्याकर्तव्यत्वात् तद्विचारपरमिदं शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः। दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादध्ययनं दृष्टार्थतया विहितमिति व्यवस्थापितत्वादर्थज्ञानस्यावश्यसम्पादनीयत्वात् तदर्थं विचारस्य कर्तव्यत्वात् तदिदं शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्त-। एवं शास्त्रारम्भसमर्थनपरमहाधिकरणप्रवर्तकतया महाफलमिदं सूत्रमिति नात्र मन्दफलत्वशङ्का युक्तेति ग्रन्थकारहृदयम्। तदिदमभिप्रेत्य सूत्रार्थं निगमयति—**इति शास्त्रारम्भसूत्रार्थं इति**। शास्त्रारम्भे स्थितं सूत्रं शास्त्रारम्भसमर्थनपरं सूत्रमिति वा।

॥ इत्युपोद्घातपरिच्छेदः प्रथमः ॥

।। अथ लक्षणपरिच्छेदः ।।

अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेत्, उच्यते। यागादिरेव धर्मः। तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति। प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्य इति। अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणाय अर्थ इति।

एवं द्वादशलक्षण्या अनारम्भणीयत्वे तदर्थसङ्ग्राहकस्य स्वग्रन्थस्याप्यनारम्भणीयत्वं स्यादिति तदारम्भणीयत्वसमर्थनपरं प्रथमसूत्रं व्याख्यातम्। अथ द्वितीयसूत्रप्रतिपाद्यं धर्मविवेकायेति निर्दिष्टस्य विषयस्य धर्मस्य स्वरूपं लक्षणं च प्रतिपादयितुं प्रश्नं करोति—**अथ क इति**। अथेति विषयान्तरप्रस्तावार्थः। को धर्म इति धर्मस्वरूपप्रश्नः। को धर्म इत्यस्योत्तरं यागादिरेव धर्म इति। यागादिः यागदानहोमादिः। एवकारेण चैत्यवन्दनादेर्वैशेषिकसम्मतस्यादृष्टमात्रस्य च व्यवच्छेदः। **प्रयोजनवदिति**। प्रयोजनवांश्चासावर्थश्चेति विग्रहः। वेदप्रतिपाद्यत्वे सति प्रयोजनवत्त्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्। प्रयोजनवत्त्वमिष्टसाधनत्वम्। अर्थत्वमनर्थभिन्नत्वम्। तेनार्थशब्देनापीष्टसाधनत्वस्यैवोक्तत्वात् प्रयोजनवत्त्वमित्यनेन पौनरुक्त्यमिति परिहृतम्। लक्ष्ये लक्षणसङ्गमनमुपरिष्टात् करिष्यति। दलप्रयोजनान्याह—**प्रयोजन** इति। स्वर्ग इत्यर्थः। वेदप्रतिपाद्यत्वे सत्यर्थत्वस्य तत्र विद्यमानत्वादतिव्याप्तिः। प्रयोजनवत्त्वस्य निवेशे स्वर्गस्य चरमप्रयोजनत्वेन प्रयोजनान्तररहितत्वात् तद्वारणम्। **भोजनादाविति**। आदिना कृषिवाणिज्यादि गृह्यते। प्रयोजनवत्त्वे सत्यर्थत्वस्य भोजनादौ सत्त्वादतिव्याप्तिः। वेदप्रतिपाद्यत्वनिवेशे लोकसिद्धस्य तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। ननु "एवमेवैतान्क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति" इति भोजनस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वमस्त्येवेति चेत्, न, प्रयोजनवत्त्वेन वेदप्रतिपाद्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणमिति विवक्षितत्वात्। क्षुन्निवारणरूपप्रयोजनवत्तया लोकतोऽवगतस्य भोजनस्य, स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गप्रयोजनवत्तया यागस्येव, क्षुन्निवृत्तिकामो भुञ्जीतेति वेदप्रतिपाद्यत्वाभावात्। अर्थपदप्रयोजनमाह—**श्येनादाविति**। नन्वर्थभिन्नत्वनिवेशेन कथं श्येनादिव्यावृत्तिः। अनर्थ इत्यस्य ह्यनिष्टमित्यर्थः। न हि श्येनयागः स्वरूपेण इष्टं वाऽनिष्टं वा भवति। तेनानर्थभिन्न एव श्येन इति नातिव्याप्तिपरिहार इति शङ्कायां फलद्वाराऽनिष्टभिन्नत्वमेव लक्षणे विवक्षितमित्यनिष्टनरकप्रयोजकतया फलद्वाराऽनिष्टस्य श्येनस्य नानिष्टभिन्नत्वमिति समाधातव्यमित्यभिप्रेत्याह—**अनर्थफल-**

न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सौत्रतल्लक्षणविरोधः । चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम्, तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् । वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् ।

कत्वादनर्थभूत इति । तथा च प्रयोजनवत्त्वेन वेदप्रतिपाद्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं धर्मलक्षणमिति पर्यवसितम् ।

उक्तमर्थमाक्षेपपरिहाररूपेण सूत्रारूढं करोति—**न चेति । सौत्रेति ।** सूत्रेणोक्तं सौत्रम् । तस्य धर्मस्य लक्षणम् । सौत्रं च तत् तल्लक्षणं च । तेन तस्य वा विरोधः सौत्रतल्लक्षणविरोधः । विरोधमुपपादयति—**चोदनापदस्येति । विधीति** । विधिरूपश्चासौ वेदैकदेशश्च तत्परत्वात् तद्वाचित्वात् । चोदना विधिः लक्षणं प्रमाणं यस्य स चोदनालक्षण इति विधिप्रमाणकत्वरूपं विधिप्रतिपाद्यत्वं धर्मलक्षणमिति सूत्रात् प्रतीयते । अत्र तु वेदप्रतिपाद्यत्वमुक्तमिति विरोध इति भावः । सूत्रेऽपि वेदप्रतिपाद्यत्वमेवाभिसंहितमिति नास्ति विरोध इति परिहरति—**तत्रापीति ।** वेदमात्रपरत्वात् कृत्स्नवेदप्रतिपादकत्वात् । न तु वेदैकदेशपरत्वमिति । नन्वबद्धं कृत्वा कुचोद्यं करोतीति न्यायेन किमर्थं स्वयमन्यथा लक्षणमुक्त्वा सौत्रपदं विनाश्यते । तदनुरोधेन विधिप्रतिपाद्यत्वमेव लक्षणं भवता कस्मान्नोच्यत इति शङ्कायां 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इत्यादिप्रमाणानुसारेण अर्थवादेभ्यो मन्त्रेभ्यश्च धर्मप्रमितेरिष्टत्वाद् विधिप्रतिपाद्यत्वमात्रस्य लक्षणघटकत्वे मन्त्रार्थवादप्रतिपाद्यधर्मेष्वव्याप्तिस्स्यादिति तत्परिहाराय वेदप्रतिपाद्यत्वस्य लक्षणेऽवश्यनिवेश्यत्वात् सौत्रपदस्यान्यथानयनमपरिहार्यमिति समाधानमभिप्रेत्याह—**वेदस्य सर्वस्येति ।** ननु विधेयप्राशस्त्याद्यन्यपरतया शक्यार्थतात्पर्यविरहाद् धर्मविशेषप्रतिपादकतया प्रतीयमानस्याप्यर्थवादादेर्वस्तुतो न धर्मप्रतिपादकत्वं सम्भवतीत्याशङ्कयोक्तम्—**धर्मतात्पर्यवत्त्वेनेति** । अयं भावः—न सर्वत्रार्थवादानां शक्यार्थे तात्पर्यविरहः । रात्रिसत्रे ह्यर्थवादप्रतिपाद्यमेव फलमाश्रितम् । विधिना फलस्याकाङ्क्षितत्वात् सन्निहितस्यार्थवादस्य स्तुतिपरस्यापि फलेऽपि तात्पर्यस्यावगमात् । तथा 'धन्वन्निव प्रपा असि' इत्यादीनां देवतास्तुत्यर्थतयाऽन्यपराणामपि प्रपाकल्पनादिधर्मे तात्पर्यमवगम्यते । एवं तात्पर्यावगमे सत्यन्यपराणां स्वार्थतात्पर्यं न भवतीति निर्बन्धो न कर्तव्यः । यदाहुः —

"गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदोऽयमभ्ययत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्" ॥ इति ।

अत्रेदं भाति—न सूत्रपदमन्यथा नेयम् । तदनुरोधेन तु विधिप्रतिपाद्यत्वमेव लक्षणे घटनीयम् । न चार्थवादादिप्रतिपाद्येषु धर्मेष्वव्याप्तिः । अर्थवादादिभ्यश्चोदनात इव साक्षाद्धर्मस्याप्रमितेस्तेभ्यो विधिं कल्पयित्वा तत एव धर्मस्य प्रमीयमाणत्वेन तेषामपि विधिप्रतिपाद्यत्वस्याक्षतत्वादिति ।

स च यागादिः यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथा हि । यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयम्—आख्यातत्वं लिङ्त्वं च तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणम् । लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे ।

इदानीं प्रयोजनवत्त्वेन वेदबोध्यत्वं धर्मे सङ्क्रमयितुमारभते—**स चेति** । स यागादिरेव धर्म इत्युक्तलक्षणलक्ष्यतया पूर्वमुक्तः । स च यागादिरिति लक्ष्यमुक्तम् । प्रयोजनवत्त्वेन वेदप्रतिपाद्यत्वमित्यत्र वेदस्योक्तिः **—यजेत स्वर्गकाम इति वाक्येनेति** । प्रयोजनवत्त्वेन प्रतिपाद्यत्वमुक्तम् **—स्वर्गमुद्दिश्य विधीयत इति** । विधीयते कर्तव्यत्वेन ज्ञाप्यते । ननु स्वर्गमुद्दिश्य विधीयत इत्यत्र स्वर्गमुद्दिश्येति किं स्वर्गकामपदस्यार्थः, उत स्वर्गमित्यध्याहृतपदान्तरस्यार्थः । नाद्यः, बहुव्रीहिसमासत्वेन भावनायां कर्तृत्वेनान्वीयमानस्वर्गविषयककामनावत्पुरुषवाचकस्य स्वर्गकामपदस्य स्वर्गमात्रवाचित्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः, स्वर्गकामपदस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्याशङ्कायां स्वर्गमिति पदान्तरमध्याह्रियते । स्वर्गकामपदस्य तु अधिकारिसमर्पकत्वेन न वैयर्थ्यमिति परिहारमभिप्रेत्योक्तम्**—पुरुषं प्रतीति** । पुरुषमुद्दिश्येत्यर्थः । पुरुषस्य फलभोक्तृत्वतात्पर्येणेति यावत् । न च स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषमुद्दिश्येत्यनेकोद्देश्यत्वं वाक्यस्य विरुद्धमिति शङ्क्यम् । सजातीयानेकोद्देश्यत्वस्यैव एकस्मिन् वाक्ये विरोधात् । निमित्तफलादिविजातीयानेकोद्देश्यत्वे विरोधाभावात् । अत्र च फलभोक्तृत्वेन पुरुषस्य साध्यस्वेन स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन सजातीयानेकोद्देश्यत्वाभावात् । किञ्च नात्र स्वर्गकामोद्देश्यका स्वर्गोद्देश्यका भावनेति बोधः, येनानेकोद्देश्यकत्वमाशङ्क्येत ; किन्तु स्वर्गकामनावत्पुरुषवृत्तिधर्मफलसमानाधिकरणं यत्कर्तृत्वं तन्निरूपिका स्वर्गोद्देश्यका भावना विधिविषय इति बोधः । स्वर्गकाम इति प्रथमार्थकर्तृत्वस्य यजेतेत्यात्मनेपदवशाद् यागजन्यफलसमानाधिकरणत्वप्रतीत्या पुरुषस्य फलसमानाधिकरणकर्तृत्वरूपाधिकारसिद्धौ तात्पर्यगत्या तस्य फलापेक्षयाऽप्युद्देश्यत्वं सिद्ध्यतीति न वाक्यस्यानेकोद्देश्यत्वमिति ।

अन्यूनानतिरिक्तार्थं विशदं हृदयङ्गमम् ।
लिखितुं शास्त्रसन्दर्भं कः सम्प्रति महीतले ॥

उदाहृतस्य वाक्यस्य विधायकत्वप्रकारं प्रदर्शयति—**तथा हीति । यजेतेति ।** अत्रांशो भागः । **प्रत्ययेऽपीति** । अत्रांशो धर्मः । नन्वेकप्रत्ययवृत्तित्वे कथमाख्यातत्वलिङ्त्वयोर्भेदः । न हि घटत्वकलशत्वे परस्परं भिन्ने इत्यत्राह—**तत्रेति** । आख्यातत्वलिङ्त्वयोरित्यर्थः । दशलकारसाधारणम् । दशानां लकाराणां समाहारो दशलकारम् । तद्वृत्तीत्यर्थः । **लिङ्मात्र इति** । वर्तत इति शेषः । तथा च व्याप्यव्यापकभूतयोर्लिङ्त्वाख्यातत्वयोर्घटत्वपृथिवीत्वयोरिव भेद आवश्यक इति भावः ।

उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः । सा द्विधा—शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना । सा च लिङ्त्वांशेनोच्यते । लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् । यथा गामानयेत्यस्मिन् वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम् ।

एवं वाचकरूपं दर्शितम् । सम्प्रति वाच्यमाह—**उभाभ्यामिति ।** रूपद्वयमपि पुरस्कृत्य लिङ्प्रत्ययो भावनामेव बोधयतीत्यर्थः । एवकारेण कर्तृव्यवच्छेदः । यद्यपि तत्र लिङ्त्वांशेन शब्दभावना, आख्यातत्वांशेनार्थभावना चोच्यत इति विभज्य वक्तुं युक्तम्, तथापि भावनासामान्यस्य लक्षणं वक्तुमेवं सामान्येनोक्तिरिति ज्ञेयम् । भावनासामान्यलक्षणमाह—**भावना नामेति ।** भवितुः उत्पद्यमानस्य । अस्य भवनेऽन्वयः । भवनानुकूलः उत्पत्त्यनुकूलः । भावयितुः उत्पादकस्य । व्यापारविशेषः, न शारीरचेष्टारूपः ; किन्तु तदतिरिक्त आत्मगतप्रयत्नरूपः । ननु एकस्या भावनायाः प्रतिपादनाय किमिति प्रत्ययः धर्मद्वयमपेक्षते । न खलु क्वचिदेकस्यार्थस्य वाचकतावच्छेदकद्वयं दृष्टम्, इत्याशङ्कायां नात्र एकामेव भावनां धर्मद्वयविशिष्टः प्रत्ययः प्रतिपादयति ; किन्तु एकेन धर्मेण एकां भावनाम्, अन्येन धर्मेणान्याञ्चेति समाधानाभिप्रायेण भावनां विभजते—**सेति ।** विभागवाक्यशाब्दबोधप्रकारोऽक्षरार्थे द्रष्टव्यः । शब्दस्येयं शाब्दी । शाब्दीं लक्षयति—**तत्रेति ।** द्वयोर्मध्य इत्यर्थः । अनुकूलः प्रयोजकः । भावयितुः प्रेषयितुः लिङादेः । व्यापारविशेषः बाह्यक्रियाविलक्षण आन्तरप्रयत्नविलक्षणश्च सविषयको व्यापारः । प्रवर्तनैव शाब्दी भावनेत्युक्तं भवति ।

उक्तप्रत्ययवृत्त्यंशद्वये अस्या भावनाया वाचकतावच्छेदकमंशं दर्शयति—**सा चेति ।** लिङंशेनेत्यपपाठः । लिङ्त्वांशेनेति लक्षणे तृतीया न कर्तरि । प्रत्ययेनेत्यध्याहर्तव्यम् । लिङ्त्वांशेन विशिष्टो यः प्रत्ययस्तेनोच्यत इत्यर्थः । एवं यजेतेत्यत्र शाब्दी भावना लिङ्त्वावच्छिन्नप्रत्ययवाच्येति प्रतिज्ञानिर्देशः कृतः । हेतुं निर्दिशति—**लिङ्श्रवण इति ।** लिङ्त्वधर्मावच्छिन्नप्रत्ययश्रवणे सतीत्यर्थः । अस्य **नियमेन प्रतीतेरि**त्यत्रान्वयः । नियमेन सर्वदा । अव्यभिचारेणेत्यर्थः । प्रतीतेः प्रतीयमानत्वात् । लिङ्त्वेन रूपेण प्रत्यये श्रुते नियमेन शब्दभावनायाः प्रतीयमानत्वात् शाब्दी भावना लिङ्त्वावच्छिन्नवाच्येत्युक्तं भवति । शब्दभावनारूपे पक्षे नियमेन प्रतीयमानत्वरूपस्य हेतोस्सद्भावं प्रदर्शयितुं तां प्रतीतिमभिलपति—**अयं मां प्रवर्तयतीति ।** अयमाचार्यः । मां शिष्यम् । नन्वस्यां प्रतीतौ न शब्दभावनाया विषयत्वमस्तीत्या-

स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः। वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अत एव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते।

शङ्कायाम् अस्तीति प्रदर्शयितुं पुनरयं मां प्रवर्तयतीत्येतद्विवृणोति—**मदिति**। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषो हि शाब्दी भावनेत्युक्तम्। अयं मां प्रवर्तयतीत्यस्य मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमित्यर्थः। एवं चायं मां प्रवर्तयतीति प्रतीतेर्मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमित्येवंरूपत्वे मच्छब्दवाच्यशिष्यरूपपुरुषप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य तत्र भानसिद्धेस्तादृशव्यापाररूपायाश्शब्दभावनायास्तत्र विषयत्वे कः सन्देह इति भावः। एवं प्रतिज्ञोक्ता हेतुश्च। अत उदाहरणमाह—**यदिति**। जातिवाचिनां शब्दानां नैयायिकमत इव नास्मन्मते जात्यवच्छिन्नव्यक्तिवाचित्वम्; अपि तु जातिमात्रवाचित्वम्। व्यक्तेस्तु आक्षेपतो लाभ इत्यभिप्रायेणोक्तम्—**गोशब्दस्य गोत्वमिति**। अत्रेदं बोध्यम्—परार्थानुमानेऽस्मन्मते त्रय एवावयवा अभ्युपगम्यन्ते। न नैयायिकमत इव पञ्च। तदुक्तम्—

तत्तु पञ्चतयं केचिद्द्वयमन्ये वयं त्रयम्।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ इति।

तस्मादत्र उदाहरणपर्यन्तस्यावयवत्रयस्यैवाभिधानं नोपनयनिगमनयोरपीति।

प्रदर्श्यमानं सारस्यं गृह्णाति यदि सज्जनः।
ग्रन्थकारस्य लोकेऽस्मिन् सा हि सम्भावना परा॥

ननु यदि प्रवर्तनेत्यभिधीयमान उक्तविधव्यापार एव शाब्दी भावना, तर्हि लौकिकप्रवर्तनायाः शब्दभावनेति व्यवहारं कस्मान्न कुर्वन्ति। न हि कदाचित् लौकिकेषु गामानयेत्यादिवाक्येषु लिङः प्रवर्तना अर्थ इतिवत् शब्दभावना अर्थ इति कश्चिद्व्यवहरतीत्याशङ्क्य लौकिकप्रवर्तनामपेक्ष्य वैदिकप्रवर्तनाया अस्ति विशेषः, येनेयं केवलं शाब्दो भावनेति व्यवहारं भजते न लौकिकप्रवर्तनापीति प्रदर्शयन् प्रथमं लौकिकप्रवर्तनास्वरूपमाह—**स चेति**। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलः लिङ्त्वांशेनाभिधीयमानश्चेत्यर्थः। **लौकिकवाक्य इति**। प्रतोत इति शेषः। लोके भवं लौकिकं पौरुषेयमित्यर्थः। **पुरुषनिष्ठ इति**। तादृशवाक्यप्रयोक्तृपुरुषवृत्तिरित्यर्थः। अभिप्राय इच्छा, तस्य विशेषः, अयमत्र प्रवर्ततामित्येवंरूपः। अथ वैदिकप्रवर्तनाया विशेषमाह—**वैदिकवाक्ये त्विति**। वैदिकवाक्ये प्रतीतस्त्वित्यर्थः। तुकारः लौकिकवाक्यप्रतीतव्यापारापेक्षया वैलक्षण्यं द्योतयति। **पुरुषेति**। वैदिकवाक्यवक्तृपुरुषेत्यर्थः। स व्यापारविशेष इत्यनुषञ्जनीयम्। **लिङादीति**। आदिना समिधो यजतीत्यादिर्लेट् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिस्तव्यप्रत्ययश्च गृह्यते। एवं लौकिकवाक्यप्रतीतव्यापारविशेषः पुरुषनिष्ठः, वैदिकवाक्य-

सा च भावनांऽशत्रयमपेक्षते। साध्यं साधनमितिकर्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेदिति? तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति। एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः।

प्रतीतस्तु शब्दनिष्ठ इत्येकं वैलक्षण्यं प्रकृतोपयोगितया कण्ठरवेणोक्तम्। अनेन वैलक्षण्यान्तरमप्याक्षिप्तं वेदितव्यम्। लौकिकवाक्ये हि स व्यापारविशेषः, अयमत्र प्रवर्ततामित्येवंरूपेच्छा इत्युक्तम्। वैदिकवाक्ये न तथा भवितुमर्हति। ज्ञानसमानाधिकरणाया इच्छाया आत्ममात्रवृत्तित्वादनात्मनि लिङादिशब्दे वृत्त्यसम्भवेन लिङादिवृत्तिव्यापारविशेषस्य अयमत्र प्रवर्ततामितीदृशाकारवत्त्वेनेच्छासदृशत्वेऽपि इच्छात्मकत्वस्य दुर्वचत्वात्। तथा च लौकिकवाक्यप्रतीतस्स व्यापारविशेष इच्छाविशेषरूपः। वैदिकवाक्यप्रमितस्तु न तद्रूपः; किन्तु तत्सदृश इति वैलक्षण्यान्तरमिति। एवकारो वैदिकवाक्यस्यापि पौरुषेयत्वशङ्काप्रयुक्तां तत्राप्युक्तव्यापारविशेषस्य पुरुषनिष्ठत्वशङ्कां व्यावर्तयति। अनेन शब्दनिष्ठत्वविशेषेण वैदिकप्रवर्तनायाः शाब्दी भावनेति व्यवहारः, न प्रेरकपुरुषनिष्ठाया लौकिकप्रवर्तनाया इत्याह—**अत एवेति**। लिङादिशब्दनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः। वैदिकवाक्य इति स व्यापारविशेष इति चात्रानुषज्य योज्यम्।

एवं यजेतेत्यत्र प्रत्ययेन लिङ्त्वांशेनाभिधीयमानायाः शब्दभावनायाः स्वरूपं विविच्य दर्शयित्वाऽथ तस्याः पदार्थान्तरैरन्वयं दर्शयन् प्रथमं तस्याः पदार्थान्तराकाङ्क्षाऽस्तीत्याह—**सा चेति**। अत्र सर्वत्र चकारः पूर्ववाक्योक्तार्थसमुच्चयार्थ इति ज्ञेयम्। साध्यं साधनमिति द्वितीया विभक्तिः। साध्यमपेक्षते, साधनमपेक्षते, इतिकर्तव्यताञ्चापेक्षत इत्थमंशत्रयमपेक्षत इत्यर्थः। अंशत्रयमेवापेक्षत इत्यत्र अंशत्रयमपेक्षत एवेत्यत्र च भावनास्वभावो हेतुः। **तत्रेति**। अंशत्रय इत्यर्थः। अपेक्षते आकाङ्क्षति। साध्याकाङ्क्षामभिलपति—**किमिति**। साधनाकाङ्क्षामभिलपति—**केनेति**। चरमाकाङ्क्षामभिलपति—**कथमिति**। ननु का आर्थी भावनेति मध्ये शिष्यस्य प्रश्नौत्सुक्यं शमयन्नाह—**वक्ष्यमाणेति**। इदं पृथक्पदं भावनाविशेषणम्। ननु प्रत्ययवाच्यशब्दभावनायाः साध्याकाङ्क्षायां प्रकृत्युपात्तो यागः कस्मान्नान्वेतीत्यत्राह—**एकेति**।

अयं भावः—स्ववाचकावयवघटितपदघटकावयवान्तरवाच्यत्वाद्यागस्य तदुपस्थितौ पदश्रुतिः प्रमाणं भवति। तदपेक्षया च स्ववाचकवाच्यत्वरूपा समानाभिधानश्रुतिः शीघ्रतरोपस्थितिजनकत्वात् प्रबला। इयञ्चार्थभावनोपस्थितौ प्रमाणमिति प्रबलप्रमाणोपस्थिताया अर्थभावनाया एव भाव्यत्वं नान्यस्येति। अभिधीयतेऽर्थोऽनेनेति अभिधानं वाचकःशब्दः। समानञ्च तदभिधानञ्च। तद्रूपा श्रुतिः। ननु कथमर्थभावनायां समानाभिधानश्रुतिरित्यत्रोक्तम्—**एकप्रत्ययगम्यत्वेनेति**। एकः समानः। साध्याकाङ्क्षिणी या शब्दभावना तद्वाचकेनैव तत्प्रत्ययेन गम्यमानत्वेन अभिधीयमानत्वेनेत्यर्थः।

सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः ।

साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति । तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन । तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति ।

सङ्ख्यादिष्वपि समानाभिधानश्रुतेः साम्यात् कथं तेषां साध्यत्वेन नान्वय इत्याशङ्क्य परिहरति—**सङ्ख्यादीनामिति** । आदिना फलगतकर्त्रभिप्रायत्वादेर्ग्रहणम्, न कालस्य, विधिप्रत्ययस्य कालवाचित्वाभावात् । लडादिषु कालवाचिषु शब्दभावनाया अप्रसक्तेश्च । **अयोग्यत्वादिति** । भाव्यत्वेनान्वेतुं योग्यताविरहादित्यर्थः । प्रागसिद्धं हि भाव्यत्वेनान्वेति । यजेतेत्यत्र एकवचनोपात्ता कर्तृगतैकत्वसङ्ख्या तु प्रागेव सिद्धेति न तस्या भाव्यत्वेनान्वेतुं योग्यतेति ।

साध्यमुक्तम् । साधनमाह—**साधनेति** । साधनाकाङ्क्षायां साधनत्वेनान्वेतीति वक्तव्ये करणत्वेनान्वेतीत्युक्तिः साधनमिति करणं विवक्षितमिति विवरणाय । एवं लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वये लिङादिज्ञाननिष्ठकरणत्वनिरूपिका शब्दभावनेति बोधो भवति । करणत्वनिरूपकत्वं च कार्यस्यैव । तथा च यथा दण्डनिष्ठकरणत्वनिरूपको घट इत्युक्ते दण्डोत्पाद्यो घटः, घटोत्पादको दण्ड इति प्रतीयते, तथा लिङादिनिष्ठकरणत्वनिरूपिका शाब्दी भावनेत्युक्ते लिङादिज्ञानोत्पाद्या शब्दभावना तदुत्पादकं लिङादिज्ञानमिति प्रतीयते । ननु तथा प्रत्येतव्यमित्यभिप्रेत्याह—**तस्य चेति** । लिङादिज्ञानस्य चेत्यर्थः । **भावनेति** । शब्दभावनेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**तत्पूर्वमपीति** । तस्मात् लिङादिज्ञानात्पूर्वं तत्पूर्वम् । न केवलं लिङादिज्ञानादनन्तरम्; अपि तु ततः प्रागपीत्यर्थः । तस्याः शब्दभावनायाः । शब्दे यजेतेत्यादौ लिङ्प्रत्यये सत्त्वात् वर्तमानत्वात् । नित्यत्वादिति समुदायार्थः । ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ लिङ्प्रत्ययस्तावदपौरुषेयवाक्यघटकत्वान्नित्यः । तद्वृत्तिश्च शब्दभावनारूपो व्यापारोऽनेक इत्यत्र प्रमाणाभावादेक इति गम्यते । एकस्य च कालभेदेन बहुभिश्च प्रतीयमानस्य शब्दाकाशादिवन्नित्यत्वमवर्जनीयम् । एवं तस्य नित्यत्वेऽनुत्पाद्यत्वात् तदुत्पादकत्वं लिङादिज्ञानस्य न सम्भवतीति । एवं लिङादिशब्दनित्यत्वेनोपपादनीयं तद्व्यापारनित्यत्वमभिसन्धायैव शब्दे सत्त्वादिति शब्दपदमधिकमुपात्तमिति बोध्यम् । किञ्च, घटोऽस्तीत्यादौ पदज्ञानं सर्वत्र पदार्थज्ञापकमेव दृष्टम् । न क्वचिदुत्पादकमिति लिङादिज्ञानमत्र लिङादिवाच्यशब्दभावनाया ज्ञापकमेव भवितुमर्हति नोत्पादकमित्यपि द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि शब्दभावनाकरणत्वं लिङादिज्ञानस्येत्यत्राह—**किन्त्विति** । **शब्देति** । शब्दभावनाया भाव्यं भाव्यत्वेनान्विताऽर्थभावना तस्या निर्वर्तकत्वेन

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविशेषो व्यापार आर्थी भावना। सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते। आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्। साऽप्यंशत्रयमपेक्षते। साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां च। किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदिति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति।

जनकत्वेन। तथा च शब्दभावनाकरणत्वमिति न साक्षाच्छब्दभावनानिरूपितं करणत्वं विवक्षितम्; किन्तु शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिरूपितं करणत्वमेवेति भावः। अत्र 'किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन वा' इति पाठो दृश्यते। स चिन्त्यार्थः। अथ शब्दभावनाया इतिकर्तव्यतामाह—**इतीति**। **अर्थवादेति**। अर्थवादजन्यं प्राशस्त्यज्ञानमित्यत्र तात्पर्यम्। इतिकर्तव्यताशब्दार्थः प्राशस्त्यज्ञानस्य लिङादिज्ञानेतिकर्तव्यतात्वञ्च परिष्काराक्षरार्थयोर्द्रष्टव्यम्।

एवं शब्दभावना निरूपिता। अथ अर्थभावनां निरूपयन् प्रथमं लक्षणमाह—**प्रयोजनेति**। प्रयोजनस्य प्रयोजने वा इच्छा प्रयोजनेच्छा प्रयोजनविषयिणोच्छेत्यर्थः। प्रयोजनमिष्टं स्वर्गादि अनिष्टपरिहारो वा तया जनितः क्रिया धात्वर्थभूतयागादिर्विषयो यस्य स चासौ व्यापारश्चेति। प्रयत्न एवार्थी भावनेत्युक्तं भवति। स्वर्गादोच्छया हि यागादौ पुरुषस्य जायमानो व्यापारो यत्न एव। स्पष्टञ्चेदमापदेवीये—"स्वर्गेच्छाजनितो यागविषयो यः प्रयत्नः, स भावनेति"। अत्र मतभेदादि न किञ्चिदिह प्रस्तुमः। एतद्भावनाद्वयस्वरूपनिष्कर्षकश्लोकावक्षरार्थे द्रष्टव्यौ। यजेतेत्यत्र प्रत्ययेऽस्त्यंशद्वयम्। तत्र लिङ्त्वांशेन शाब्दी भावनोच्यत इत्युक्तम्। अद्यांशान्तरेण स प्रत्यय इमामर्थभावनामभिदधातीत्याह—**सा चेति**। अत्र हेतुमाह—**आख्यातेति**। आख्यातसामान्यस्य आख्यातत्वावच्छिन्नस्य सर्वस्य। आख्यातमिति व्यवह्रियमाणानां सर्वेषां लडादीनां लकाराणामित्यर्थः। व्यापारवाचित्वात् यत्नवाचित्वात्। सर्वेषामाख्यातानां यत्नवाचित्वाद् आख्यातत्वं यत्ननिरूपितशक्ततावच्छेदकं भवति। यजेतेत्यत्र तप्रत्ययस्यापि आख्यातत्वात् तेन रूपेण स प्रत्ययो यत्नरूपामर्थभावनामभिदधातीत्यर्थः। ननु कथं सर्वाण्याख्यातानि यत्नवाचीनि। उच्यते—पचति पाकं करोति, अपचत् पाकमकरोत्, पक्ष्यति पाकं करिष्यतीति आख्यातानां कृञ्धातूनां विवरणात् कृञर्थस्य कृतेर्यत्नरूपत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। एवञ्चात्राप्याख्यातश्रवणे नियमेन प्रतीयमानत्वमेव हेतुरिति मन्तव्यम्। उक्तं ह्यापदेवेन—'यजेतेत्याख्यातश्रवणे यागेन यजेतेति प्रतीतेर्जायमानत्वादिति'। अस्या

अथ को वेद इति चेत्, उच्यते, अपौरुषेयं वाक्यं वेदः ।

भावनायाः पदार्थान्तरैरन्वयं प्रतिपादयितुमाह—**सापीति** । अन्यदत्र पूर्ववत् । स्वर्गादेः साध्यत्वं षष्ठाद्यन्यायेन यागादेः करणत्वं भावार्थाधिकरणन्यायेन प्रयाजादेरितिकर्तव्यतात्वं च प्रकरणादिप्रमाणवशेनेति द्रष्टव्यम् । एवं स्वर्गभाव्यका यागविशेषकरणिका प्रयाजादीतिकर्तव्यताका च याऽर्थभावना, तद्भाव्यका लिङादिज्ञानकरणिका प्राशस्त्यज्ञानेतिकर्तव्यताका च शाब्दी भावनेति पूर्वमुदाहृतस्य यजेत स्वर्गकाम इति वाक्यस्य बोधो वर्णितो भवति । प्रातिस्विकवाक्येषु शब्दभावनायाः कर्तव्यत्वेन प्रतीतिर्नास्तीति भावनाप्रकरणे परिभाषातद्व्याख्यानेषु सुनिरूपितम् । तथा प्रतीत्यभावे च शब्दभावनायामंशत्रयाकाङ्क्षानुदयात् तदवगाही बोधो नात्र भवितुमर्हति ; किन्तु अंशत्रयान्वितायामर्थभावनायां शब्दभावनायाः प्रयोज्यत्वसम्बन्धेनान्वयो भवति । अर्थभावनायामपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजादिवाचकस्यास्मिन्वाक्येऽभावाद् यत्किञ्चित्त्वेनैवेतिकर्तव्यता भासते । ततश्च स्वर्गभाव्यका यागकरणिका यत्किञ्चिदितिकर्तव्यताकाऽर्थभावना विधिप्रयोज्या इति बोधनिष्कर्षः ।

ननु वेदप्रतिपाद्य इत्यत्र को वेदो नाम । यद्यप्येतावता निरूपणेन शब्दप्रमाणविशेषस्स इति ज्ञायते । तथापि लौकिकशब्दात् तस्य को विशेषो येन तन्मात्रस्य धर्मे प्रामाण्यं न लौकिकस्येति जिज्ञासोः प्रश्नमनुवदन् समाधत्ते—**अथेति** । अपौरुषेयं पुरुषेणानिर्मितम् । वाक्यमिति वाक्यराशिर्विवक्षितः । प्रतिवाक्यं वेदत्वाभावात् । अपौरुषेयत्वं लोकाद्वेदस्य विशेषः । तस्मात् तन्मात्रं धर्मे प्रमाणम् । पौरुषेयत्वे हि पुरुषस्य भ्रमप्रमादविप्रलिप्साऽशक्तिदोषैर्वाचामप्रामाण्यं प्रसजतीति ।

॥ इति लक्षणपरिच्छेदो द्वितीयः ॥

॥ अथ विधिपरिच्छेदः ॥

स च विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात् पञ्चविधः। तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् यादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यथा—'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तम् तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य अग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं—दध्ना होमं भावयेदिति।

एवं विषयप्रयोजनाभिधानाय प्रथमसूत्रार्थ उक्तः। विषयस्वरूपपरिज्ञानाय द्वितीयसूत्रोक्तं लक्षणमप्युक्तम्। अथ शास्त्रार्थसङ्ग्रहं करिष्यन् शास्त्रे वेदं विभज्य विचारस्य कृतत्वात् स्वयमपि तथा कर्तुं वेदं विभजते—**स चेति**। अपौरुषेयत्वाद्धर्मे प्रमाणभूत इत्यर्थः। **विधीति**। अत्रेदं चिन्त्यम्—अर्थवादस्य विधेरनन्तरमुद्देशः कर्तव्यः, नान्ते, सूत्रकारेण तथा विचारितत्वात्। नन्वेतद्ग्रन्थकारस्य परमोपजीव्येनापदेवेन तथा कृतत्वादनेनापि तथा कृतमिति चेत् किञ्चित् सावधानं श्रोतव्यम्। आपदेवस्तावद्धर्मलक्षणं लक्ष्ये सङ्गमयितुं यजेत स्वर्गकाम इति वाक्यस्यार्थं वक्तुं प्रवृत्तः, तत्र लिङभिहितशब्दभावनासम्बन्धिनीमितिकर्तव्यतां प्राशस्त्यज्ञानरूपामर्थवादो लक्षणया समर्पयतीत्युक्त्वा, कथं तस्य शक्यार्थपरित्यागेन लक्षणयाऽर्थान्तरं स्वीक्रियत इति शङ्कां स्वार्थे प्रयोजनाभावादर्थान्तरस्वीकार इति परिहृत्य, कामं प्रयोजनं माऽस्त्वितीष्टापत्ति, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकलस्य वेदस्याध्ययनं कर्तव्यमिति बोधयन् निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः सर्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायीति सूचयतीति निरस्य, यदि सर्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायी, तर्हि कः को वेदभागः कं कं प्रयोजनवदर्थं प्रतिपादयतीति प्रथममुच्यतां तदनन्तरमर्थवादस्यापि तथा प्रयोजनवदर्थपरत्वाय लक्षणामङ्गीकुर्म इति प्रत्यवस्थाने तत्समाधानाभिप्रायेण, प्रमाणाध्यायप्रथमपादनिरूपितो विधिः अर्थवादचिन्तानन्तरं द्वितीयपादान्ते चिन्तितो मन्त्रश्चतुर्थपादे प्रतिपाद्यं नामधेयम्, दशमान्त्ये विचारितो निषेध इत्येतेषां वेदभागानां प्रथमं प्रयोजनवदर्थपरत्वदर्शनाय क्रमेण प्रथमं निर्देशं कृत्वा, तदनन्तरं तद्वत्

प्रयोजनवदर्थपरत्वावश्यंभावप्रदर्शनायार्थवादस्य विधेरनन्तरं मन्त्रात् प्राग् निर्देष्टव्यस्याप्यन्ते निर्देशं चकार। एवमर्थवादस्य लक्षणयाऽपि प्रयोजनवदर्थसमर्थनाय विध्यादीनामन्येषां वेदभागानामपि प्रयोजनवदर्थपरत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमेव **स च वेद** इत्याद्यापदेवग्रन्थारम्भ इति।

तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्।
मन्त्राणाञ्च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतयाऽर्थवत्त्वम्।
नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम्।
निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम्।

इति तत्तत्प्रकरणोपक्रमवाक्यैः,

तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नानार्थक्यम्, एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च प्रयोजनाभावात् लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यम्।

इत्युपसंहारवाक्येन च स्फुटमवगम्यते। तस्मादापदेवकृतोऽर्थवादस्यान्ते निर्देशः सर्वथोपपद्यते। एतद्ग्रन्थकारस्तु शब्दभावनाऽर्थभावनासम्बन्धिनं सर्वं विचार समाप्य विध्यादीनां वेदभागानां स्वातन्त्र्येण निरूपणतात्पर्येणैव **स चे**त्यादिना वेदभागान्निर्दिशतीति प्रादर्शयाम। तत्र मूलग्रन्थानुसारेणार्थवादानां विधिसन्निहितत्वात् तदेकवाक्यतापन्नत्वाच्च विध्यनन्तरमेव निर्देशे निरूपणे च कर्तव्ये चक्षुषी निमील्य परकीयनिर्देशानुसरणं कथञ्चिदप्युपपद्यत इति।

श्वापदाक्रन्दवधिरे वने कूजसि पञ्चमम्।
पिक यद्वा न ते चिन्ता शृणोतु न च वा परः॥

पञ्चविध इति। पञ्चभाग इत्यर्थः। विधिं लक्षयति—**तत्रेति**। अज्ञातस्य तदितरयावत्सजातीयविजातीयप्रमाणैरबोधितस्याऽर्थस्य बोधक इत्यर्थः। ननु 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्'॥ इति यत्किञ्चित्प्रमाणान्तरानवगतस्वर्गस्वरूपबोधकेऽर्थवादे, कलञ्जभक्षणे नरकसाधनत्वबोधके न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधे चाज्ञातार्थज्ञापकत्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—**स चेति**। स विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं यादृशं पदार्थं विधत्ते, तादृशस्य प्रयोजनवत्पदार्थस्य विधानेनार्थवान् प्रयोजनवान् फलवानित्यर्थः। प्रमाणान्तरानवगतप्रयोजनवदर्थविधानं विधिवाक्यफलम्। यत्र तदस्ति, स एव विधिरित्युक्तं भवति। एवं चोक्तार्थवादनिषेधयोरनवगतार्थावगमकत्वेऽपि तादृशार्थविधानाभावाद् न तत्र विधित्वप्रसङ्ग इत्याशयः। नन्वेवं विधायको विधिरिति लक्षणमुच्यताम्। किमित्यज्ञातार्थज्ञापको विधिरित्युक्त्वाऽनन्तरमन्य-

यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम्। सोमपदे मत्वर्थ-लक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चोभय-विधाने वाक्यभेदः। प्रत्येकमुभयस्याविधानात्; किन्तु विशिष्टस्यैक-स्यैव विधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिना प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति,

---

दुच्यते। सत्यं तथैव वक्तव्यम्। तथा च चोदनासूत्रे भाष्यं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुरिति। चोदना नाम विधिः। प्रवर्तकमिति च विधायकमुच्यते। तद्यथा पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेध इति तल्लक्षणमित्युपरिष्टाद्वदिष्यति तथाऽत्र पुरुषस्य प्रवर्तकं वाक्यं विधिरिति वक्तव्यम्। तथापि सर्वत्र प्रवर्तकस्य विधेरज्ञातार्थ-ज्ञापकत्वमपि स्वभाव इति बोधयितुमेवमाहेति वयं समर्थयामहे।

वस्तुतस्तु 'तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते' इति स्वग्रन्थोपक्रमानुगुणं आपदेवेन विशदमभिहितमर्थम् अयं ग्रन्थकारो बह्वाकुलं वदतीति किं कुर्मः कलिशिष्या वयमाचार्यदोषमुद्घोषयामः। ननु विधिस्वभावबोधनाय प्रमाणान्तराप्राप्तार्थविधायकत्वमुच्यताम्। प्रयोजन-वत्त्वमर्थस्य किमर्थमत्रोच्यत इति चेदुच्यते। विधानं हि कर्तव्यताबोधनम्। पुरुषस्य प्रवर्तनमिति यावत्। पुरुषस्य प्रवर्त्तनं च निष्प्रयोजने न सम्भवतीति प्रवर्तकत्वोपपत्त्यै तदभिधानमिति। अत्र वक्राभिधानेऽपि 'स च तादृशप्रयोजनवदर्थ-विधानेनार्थवान् यादृशोऽर्थः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तः' इत्येतावति कर्तव्ये यादृशञ्चेति चकारोपादानं विधत्त इत्याख्यातोपादानञ्च बत रचनापाटवदौर्विध्यं प्रथयति। **मानान्तरेणाप्राप्तमिति**। न चाग्निहोत्रं जुहोतीति वचनान्तरेणाग्निहोत्र-होमः प्राप्त एवेति शङ्क्यम्। तत्र हि अग्निहोत्रहोमेन यत्किञ्चिदिष्टं भावयेदिति बोधाद् यत्किञ्चिदिष्टसाधनत्वेनैव होमः प्राप्यते। अत्र तु स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्यते। तथा चानेन रूपेण मानान्तराप्राप्त एव होम इति। अयमुदाहृतो विधिर्गुणवर्जं कर्ममात्र-विधायकः। अथ कर्मवर्जं गुणमात्रविधायकः कश्चिद्विधिरस्तीति दर्शयति—**यत्रेति**। यस्मिन् वाक्य इत्यर्थः। तदुद्देशेन तस्य कर्मण उद्देश्यत्वमङ्गीकृत्य। **विधत्त इति**। विधिरिति शेषः।

अथोभयविधायकोऽप्यस्तीति दर्शयति—**यत्र त्विति**। उभयम् गुणः कर्म च। विशिष्टम् एकविशेषितमपरम्। विशिष्टमित्युक्तं तत्र यागविशेषितसोमविधानमिति न मन्तव्यमिति मन्वान आह—**सोमविशिष्टयागेति**। भावार्थाधिकरणन्यायोऽत्रानु-सन्धेयः। नन्वत्र सोममात्रवाचि यागमात्रवाचि च पदमस्ति न। तद्वैशिष्ट्यवाचकं

किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्, तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्येव ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यापि उत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेत्, न, दृष्टान्त उत्पत्तिवाक्यान्तरा-

---

किञ्चित्। तत्कथमत्र विशिष्टप्रत्यय इत्याशङ्क्य लक्षणया तत्प्रत्यय इति समादधान एव प्रकृतवाक्यार्थबोधमभिलपति—**सोमपद इति**। **मत्वर्थेति**। मतोः मतुप्प्रत्ययस्य योऽर्थः सम्बन्धीति तस्य लक्षणयेति। नन्वेकस्मिन् वाक्ये एकेनैव विधेयेन भवितव्यम्। अन्यथा वाक्यस्य एकत्वानुपपत्तेः। अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति ह्युक्तम्। अत्र च सोमस्य यागस्य चोभयोर्विधाने विधेयानेकत्वाद्वाक्यस्याप्यनेकत्वप्रसङ्गः। न च विशिष्टविधानान्न वाक्यभेदः, अत एव पूर्वं 'यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधीयते' इत्युक्तम्, नोभयं विधीयत इतीति वाच्यम्। विशिष्टं वा विधीयतां शुद्धं वा। उभयोर्विधानमस्ति न वा। नास्ति चेदन्यतरस्यावैधत्वप्रसङ्गः। अस्ति चेद्वाक्यभेदः। तत्र विशिष्टविधानमित्यनेन न कश्चित्परिहार उक्तो भवतीति शङ्कां परिहरति—**न चेति**। वाक्यस्यानेकत्वं वाक्यभेदः। **प्रत्येकमिति**। एकस्येतरविशेषणत्वमन्तरेत्यर्थः। स्वातन्त्र्येणेति यावत्। सोमेन भावयेत्, यागेन भावयेद् इति नात्र विधानप्रकारः; किन्तु सोमवता यागेन भावयेदिति। तथा च सोमवता यागेनेति पदद्वयेनापि एकस्यैवार्थस्योपादानात् तस्य विधाने अग्निहोत्रेण होमेनेति नामधेयस्थल इव न विधेयानेकत्वप्रयुक्तो वाक्यभेदो भवति। विशिष्टे विशेष्यं साक्षाद्विषयीकुर्वन् श्रूयमाणो विधिर्विशेषणविधायकं विध्यन्तरमाक्षिपतीत्यन्यतरस्यावैधत्वमपि नास्तीति भावः। एवमुभयविधाने वाक्यभेदो भवतीति विशिष्टविधानं तदर्थं सोमपदे मत्वर्थलक्षणा चाश्रीयत इत्युक्तम्। तत्र गुणमात्रस्य एकस्यैव विधानाङ्गीकाराद् वाक्यभेदो नास्तीति न तदर्थं विशिष्टलक्षणावश्यंभावः। तदभावे च मत्वर्थलक्षणाक्लेशोऽपि नाङ्गीकर्तव्य इत्याक्षेपं परिहरति—**न चेति**। **तस्येति**। ज्योतिष्टोमवाक्यस्येत्यर्थः।

अयं भावः—सर्वत्र प्रवर्तनात्वेनैकरूपेण प्रतीयमानस्यापि विधेस्तात्पर्यगत्या उत्पादनं विनियोजनम् अधिकारबोधनम् अनुष्ठापनम् इति मिथो भिन्नाश्चत्वारो व्यापाराः प्रतीयन्ते। तत्रैकव्यापारवतो विधेर्व्यापारान्तरं न सम्भवतीति ज्योतिष्टोमवाक्ये फलपदश्रवणादधिकारबोधनरूपव्यापारवत्त्वेन प्रतीयमानस्योत्पादनव्यापारवत्त्वं नाङ्गीकर्तुमुचितमिति। अन्यत्र क्वचिदुक्तव्यापारद्वयमप्येकस्य विधेरङ्गीकृतमिति प्रदर्श्य तद्दृष्टान्तेनात्रापि व्यापारद्वयमस्त्विति प्रत्यवतिष्ठते—**नन्विति**। **उद्भिदा** उद्भिन्नामकेन। **उत्पत्तीति**। उत्पत्तिश्चाधिकारश्च तयोर्विधिस्तत्त्वम्। **दृष्टान्त इति**। उद्भिद्वाक्य इत्यर्थः। तथात्त्वेत्यत्रान्वयः। तथात्त्वम् उत्पत्त्यधिकारोभयविधित्वम्।

भावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् । किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वेऽनेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदः । तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम् ।

॥ इति विधिपरिच्छेदे विधिस्वरूपनिरूपणम् ॥

विधिश्चतुर्विधः — उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, अधिकारविधिः,

अयमाशयः—एकव्यापारशालिनो विधेर्गौरवाद्व्यापारान्तरं नाङ्गीकर्तव्यमित्युत्सर्गः गत्यभावे सर्वमपि गौरवं सह्येत, प्रामाणिकस्य गौरवस्यादोषत्वात् । तदत्र 'उद्भिदा यजेत', 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति वाक्यद्वयञ्चेत् श्रूयेत तदा एकत्र विधिरुत्पादकः, अपरत्राधिकारबोधक इत्यङ्गीक्रियेतैव । तदभावात्तु एकत्रैव व्यापारद्वयमङ्गीकृतम् । प्रकृते तु सोमेन यजेतेति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति च वाक्यद्वयश्रवणात्तथाऽङ्गीकारो नोचित इति । एवं सकृच्छ्रु तस्य विधेरेकव्यापारवत्त्वस्वाभाव्यात् तस्य भङ्गप्रसङ्गो यदि ज्योतिष्टोमवाक्यस्योभयविधित्वमिति दूषणमुक्तम् । अथाद्य 'वृश्चिकभिया पलायमानस्य आशीविषमुखे निपातः' इति न्यायेनाल्पं दोषं परिहर्तुमुद्यतेन महान् दोषोऽङ्गीकृतो भवतीति दर्शयति—**किञ्चेति । उभयेति** । उत्पत्त्यधिकारोभयेत्यर्थः । **याग इति** । उत्पत्तिविधित्वाद्विजातीयेन यागेनेष्टं भावयेदिति यागो बोधनीयः । अधिकारवाक्यत्वात् तेन विजातीयेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इत्यर्थः । सुदृढः दुष्परिहरः । **वाक्यभेद इति** । ज्योतिष्टोमेन यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति भिन्नवाक्यसत्त्वे उभयोर्यावान्व्यापारस्तावानेकस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रसज्यत इत्याशयः ।

नन्वस्त्वयं दोषः । स कथं मत्वर्थलक्षणामपेक्ष्य महानित्याशङ्क्य एकस्य वाक्यस्य वाक्यद्वयव्यापाराङ्गीकारो हि वाक्यगतो दोषः । मत्वर्थलक्षणा चैकपदमात्रगता । तत्र पदसमुदायरूपवाक्यगतदोषापेक्षया एकपदमात्रवृत्तिदोषोऽल्प इति किमिदमुपपादनीयमिति समाधानाभिप्रायेणाह—**तद्वरं सोमपद इति ।**

एवं विधायकं वाक्यं विधिरिति विधिस्वरूपं लक्षितम् । तस्याज्ञातार्थज्ञापकत्वं स्वभाव इति दर्शितम् । अज्ञातश्चार्थः क्वचित्कर्म क्वचिद्गुणः क्वचिदुभयमिति तत्तद्विधायकत्वेन विधिवाक्यविभागोऽपि कश्चिदत्र व्यञ्जितः । अत्र कर्मविधिस्त्रिविधः — फलसम्बन्धवर्जं कर्ममात्रविधिः, प्राप्तस्यैव कर्मणः फलोद्देशेन विधिः, अप्राप्तस्य कर्मणः फलोद्देशेन विधिरिति । यथा क्रमेण अग्निहोत्रं जुहोति, अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, उद्भिदा यजेत पशुकाम इति । गुणविधिरपि द्विविधः — फलोद्देशेन गुणविधिः, अन्योद्देशेन गुणविधिरिति । आद्यो दध्नेन्द्रियकामस्य जुहोतीति । द्वितीयो दध्ना जुहोतीति । विशिष्टविधिरपि द्विविधः — फलसम्बन्धरहितविशिष्टविधिः,

प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः, यथा — अग्निहोत्रं जुहोतीति ।

तत्सहितविशिष्टविधिरिति । आद्यः सोमेन यजेतेति । अन्त्यः सौर्यञ्चरुन्निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । एतद्विस्तरः परिभाषायां तद्व्याख्याने च । एतादृशानन्यान् विधिविभागप्रकारानभिसन्धाय सूत्रकारेणाध्यायक्रमस्यापरिकल्पितत्वात् तान् सर्वानुपेक्ष्य द्वितीयप्रभृति-षष्ठपर्यन्ताध्यायपञ्चकाभिप्रेतविधिव्यापारभेदानुसारेण सम्भवन्तं विधिविभागं केवलं कतिपयाध्यायार्थनिरूपणोपयोगितया करोति—**विधिश्चतुर्विध इति ।** द्वितीयाध्याये उत्पत्तिविधिविषयस्य, तृतीये विनियोगविधिविषयस्य, चतुर्थपञ्चमयोः प्रयोगविधिविषयस्य, षष्ठेऽधिकारविधिविषयस्य च विचारः सूत्रकृता क्रियते । अयमपि ग्रन्थकारस्तेनैव क्रमेण इमान्विधीन् विचारयिष्यति । तथा सति प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेति निर्देशेऽत्र कर्तव्ये तयोर्व्युत्क्रमेण निर्देशकरणमविचार्यापदेवीयक्रमानुसरणशीलतां ग्रन्थकारस्य दृढीकरोति । अत एव सम्प्रति आपदेवीये क्वचित्प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेति मूलानुराधिक्रमेण पाठ उपलभ्यमानोऽर्वाचीनः । प्राचीनस्तु व्युत्क्रमेणैवेति ज्ञेयम् । एतं पितुर्व्युत्क्रमनिर्देशं समर्थयन्नापदेवपुत्रोऽनन्तदेवः स्वव्याख्याने भाट्टालङ्कारे यत्किञ्चिदाह । वयन्तु पश्यामः प्रामादिक एवायं व्युत्क्रमनिर्देश इति ।

उत्पत्तिविधिं निरूपयति—तत्र **कर्मेति ।** कर्मस्वरूपमेव कर्मस्वरूपमात्रं तस्य बोधकः । अग्निहोत्रहोमेन इष्टं भावयेदिति बोधजनकत्वेऽपि इष्टविशेषस्य वाक्यान्तरेण बोध्यमानत्वाद् इष्टसाधनोभूतः, अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यभिन्नयावद्वाक्यबोध्यकर्मविलक्षणो विजातीयहोमरूपः कर्मविशेषोऽस्तीति बोधन एवास्य वाक्यस्य तात्पर्यमवसीयते । तेन कर्मस्वरूपबोधकत्वमस्य विधेरवगन्तव्यम् । एवं कर्मस्वरूपप्रथमबोध एव उत्पत्तिरित्युच्यते । कारकहेतुभूताद् दण्डादेर्घटादिकार्यस्योत्पत्तिः आद्यक्षणसम्बन्धः । ज्ञापकहेतोस्तु वाक्यात् कर्मण उत्पत्तिः आद्यज्ञानमेवेति । मात्रपदेन स्वर्गादिफलसम्बन्धादिव्यवच्छेदः ।

ननु उद्भिदा यजेतेत्यत्र फलसम्बन्धस्यापि बोधेन उत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेरुक्तमुभयविधित्वं तस्यासङ्गतं स्यादिति चेदुच्यते । अत्र विधिरिति न विधिवाक्यं विवक्षितम् । उद्भिदेत्युत्पत्त्यधिकारोभयविधेः सोमेन यजेतेत्युत्पत्ति विनियोगोभयविधेः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्युत्पत्तिविनियोगाधिकारत्रयविधेश्च सत्त्वेन तेषामनिर्देशेन विधिवाक्यविभागपरत्वे न्यूनतापत्तेः किन्तु अज्ञातज्ञापनरूपो विधिव्यापारः । तच्चाज्ञातज्ञापनं यागादिस्वरूपस्य, दधिहोमादेः अङ्गाङ्गिभावसम्बन्धस्य, फलसम्बन्धस्य, कर्तव्यतायाश्चेति चतुर्धा भवति ।

अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति ।

ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च । तथा च रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोति इति कथमुत्पत्तिविधिः । अग्निहोत्रशब्दस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेत्, न, रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात् । अन्यथा रूपश्रवणाद् दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा च अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात् ।

॥ इत्युत्पत्तिविधिप्रकरणम् ॥

तत्र केषुचिद्विधिवाक्येषु विधेर्व्यापारद्वयस्य त्रयस्य च समावेशेऽपि विधिव्यापारश्चतुर्विध एवेत्यस्य नानुपपत्तिः । नन्वेवमुत्पत्तिविधिव्यापारलक्षणे मात्रपदं व्यर्थम् । व्यापारान्तरस्य स्वरूपबोधकत्वाभावेन स्वरूपबोधकत्वमात्रस्य लक्षणत्वेऽप्यतिव्याप्तिविरहात् । सत्यं नातिव्याप्तिः । एवमेकव्यापारबोध्यस्य अपरव्यापाराबोध्यत्वादतिव्याप्त्यभावादेव विनियोगादिलक्षणेषु न मात्रशब्दोपादानं पश्यामः । तथापि सर्वेषु विधिव्यापारेषु प्रवर्तनारूपस्य विधेरेकरूपेण प्रतीयमानत्वाद् उत्पत्तेरसङ्कीर्णरूपेणाप्रतीयमानतया अङ्गाङ्गिभावसम्बन्धः फलसम्बन्धो विलक्षणकर्मस्वरूप इत्येवं बहुविधेषु ज्ञाप्यांशेषु अन्यपरिहाणेन विलक्षणकर्मस्वरूपमात्रे यो विधिव्यापारः स उत्पत्तिव्यापार इति विवेकसिद्धये तदुपादानम् । भाट्टालङ्कारकारोऽपि सर्वमिदं मनसि निधायातिसङ्ग्रहेणाह—मात्रशब्दो भिन्नक्रमः कर्मस्वरूपबोधकतामात्रम् उत्पत्तिविधित्वमित्यर्थ इति ।

अत्रोदाहृते विधिवाक्ये धात्वर्थस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वय इति मतान्तरमनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह—**अत्र चेति** । इदमापदेवीयप्रकरणानुसार्यवतरणम् । वस्तुतस्तु धात्वर्थस्य भावनायां साध्यत्वादिनाप्यन्वयोऽस्तीति विध्यन्तरप्रकरणे प्रतिपादयिष्यन् भावनाप्रकरणे यदुक्तं यागादिर्धात्वर्थः करणत्वेनान्वेतीति तदस्मिन्नेव विधौ द्रष्टव्यमिति ज्ञापयतीति वयमेतद्ग्रन्थानुसारेणावतरणमुचितं मन्यामहे ।

अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं न भवितुमर्हतीति शङ्कते—**नन्विति** । आपदेवीयेऽन्यस्मिन् प्रकरणे उक्तमर्थमत्र घटयितुं शङ्कोपक्षेप इति ज्ञेयम् । **यागस्येति** । यागहोमयोः प्रक्षेपांशघटनाघटनाभ्यां भेदो रूपद्वयसापेक्षत्वन्तु समानम् । तेन यागस्य द्विरूपापेक्षत्वमादाय होमस्यात्रोत्पत्त्याक्षेपः कथमिति नाशङ्कनीयम् । **रूपं** स्वरूपनिरूपकम् । नन्वग्निहोत्रमिति पदेनाग्नेरुपादानात् रूपं श्रूयत एवेति शङ्कां परिहरति—**अग्नीति** । तत्प्रख्यन्यायो नामधेयपरिच्छेदे निरूपयिष्यते । **नामधेय-**

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा—दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः।

त्वादिति। तथा च तेन पदेन देवताविधानं नास्तीति भावः। उत्सर्गोऽयम्—यत्र रूपं श्रूयते तत्र कर्मविधिरिति। अत्र तु तस्यापवाद इत्याशयेन समादधाति—**रूपाश्रवणेऽपीति**। तथा चेति। सोमेन यजेतेतिवद् दध्नेति वाक्यस्य विशिष्टविधित्वेऽत्रोत्पन्नस्य होमस्य अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यनेन फलसम्बन्धे कृते उत्पत्तिप्रयोगाधिकारत्रय-बोधस्य प्रकारान्तरेणैव सिद्धत्वात् तेष्वन्यतमस्याप्यबोधकत्वादिदं वाक्यं व्यर्थं स्यादिति। अत्र दूषणान्तरमप्यन्यत्र।

विनियोगविधिं निरूपयति—**अङ्गेति**। अङ्गप्रधानयोः सम्बन्धः, अस्य प्रधानस्य इदमङ्गमिति अङ्गाङ्गिनोर्निरूप्यनिरूपकभावस्तद्बोधक इति। अङ्गस्य प्रधानेन सम्बन्धबोधक इति विग्रहः। प्रधानम् अङ्गि। लक्षणसमन्वयं दर्शयति—**स हीति**। **प्रतिपन्नेति**। प्रतिपन्नो ज्ञातः अङ्गभावः अङ्गत्वं यस्य तस्य। **दध्न इति**। दध्नेति तृतीयया दध्नः करणत्वे प्रतीते करणस्य सर्वस्य परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्व-नियमात् तादृशकृतिव्याप्यत्वरूपमङ्गत्वं दध्नः प्रतीतं भवति। एवमस्याङ्गत्वे प्रतीते किमङ्गीति अङ्गिन्यपेक्षिते समभिव्याहृतधात्वर्थस्य होमस्य अङ्गित्वमर्थात् सिद्ध्यति। एवमेकस्य प्राधान्ये अन्यस्याङ्गत्वे च सति तयोः परस्परसम्बन्धोऽनेन वाक्येन क्रियत इत्यर्थः। तदिदं विशदयितुम् उदाहृतवाक्यजन्यं बोधमभिलपति—**दध्ना होममिति**। भावयेदित्येवं विधत्ते बोधयतीत्यन्वयः। अत्र केचिद् अङ्गप्रधानयोः सम्बन्धो नाम अङ्गाङ्गिभावः। तथा च अङ्गताबोधको विधिर्विनियोगविधिरित्यर्थ इति व्याचक्षते। तथा सत्यत्र आपदेवीये च तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्न इत्युक्तिरसङ्गता स्यादिति ज्ञेयम्। नन्वेवं तृतीयया दध्नोऽङ्गत्वे अर्थाद्धोमस्य प्राधान्ये परस्परसम-भिव्याहाररूपवाक्यप्रमाणेन परस्परसम्बन्धे च सिद्धे विधेरनपेक्षणाद्वैयर्थ्यमिति चेत्, अवहितमनाः शृणु। विधेरभावे सत्यं दधि होमाङ्गमिति सिद्ध्यति। होमाङ्गमिति होमसाधनं होमनिर्वर्तकमित्यर्थः। तत्र होमाय कस्मिंश्चिद्द्रव्येऽपेक्षिते तत्साधनत्वा-द्दधि कदाचिदुपादीयताम्। यवाग्वा अपि तु तत्साधनत्वाविशेषात् साऽपि कदाचिदु-पादीयतामिति प्रसङ्गः कथं वार्येत यदि दध्नैव होतव्यमिति विधिर्न नियमयति। विधिरहितपाठादेव तत्सिद्धिरिति चेत्, अनालोच्यकथनमिदम्। विधिरहितपाठे ह्यनुवादमात्रं भवेत्, न तस्य द्रव्यान्तरप्रतिषेधे शक्तिरिति। पाठवैयर्थ्यादेव नियम-सिद्धिरिति चेत्, विधिरेवायमङ्गीकृत इति।

क्वचिदाश्रयत्वेनापि । यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् । तच्च किन्निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोमः आश्रयत्वेनान्वेति ।

पाण्डित्यख्यातये कुर्वन्ननपेक्षितविस्तरम् ।
भाट्टालङ्कारकारोऽपि स्थूलदृश्वात्र दृश्यते ॥

ननु दध्ना होमं भावयेदिति भावनायां धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयकथनमनुपपन्नं पूर्वमर्थभावनाप्रकरणे धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्य प्रतिपादितत्वादित्याशङ्क्य यत्र धात्वर्थस्य विधिस्तत्रैव तस्य करणत्वेनान्वयो नान्यत्र । तदिदं पूर्वमेवोक्तम्—'अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः' इति । यत्र तु गुणस्य विधिस्तत्र तस्यैव करणत्वेनान्वयात्करणान्तरस्यानपेक्षितत्वात् साध्यस्यापेक्षितत्वाच्च धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनैवान्वय इति समाधानाभिप्रायेणाह—**गुणविधौ चेति** । प्रथममेकधाऽन्वयमुपपाद्य पश्चादन्यथाप्यन्वयोऽस्तीति प्रतिपादने शङ्कमानं शिष्यं प्रति न केवलं पूर्वोक्तकरणत्वातिरिक्तसाध्यत्वरूपेण क्वचिद्धात्वर्थस्य भावनायामन्वयोऽस्ति; किन्तु करणत्वसाध्यत्वोभयातिरिक्तेनापि रूपेण क्वचिदस्तीत्याह—**क्वचिदिति** । फलाय गुणविधिस्थल इत्यर्थः । उदाहरति—**यथेति** । अस्य उत्तरत्राश्रयत्वेनान्वेतीत्यत्रान्वयः । अस्मिन्वाक्ये दध्नेत्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य दध्नः प्रत्ययार्थे करणत्वेऽन्वयः, दधिनिष्ठं करणत्वमिति । तस्य च भावनायां न गुणविधाविव निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः; किन्तु करणत्वसम्बन्धेन । तथा च दधिनिष्ठकरणत्वकरणिका इन्द्रियभाव्यका भावना विधिविषय इति बोध इति प्राचां मतेनोक्तम्—**दधिकरणत्वेनेति** । इन्द्रियं भावयेदित्यस्यानन्तरम् इति बोधो भवतीति शेषं पूरयित्वा व्याख्येयम् । तच्च दधिकरणत्वञ्च । किन्निष्ठं किन्निरूपितम् । किं प्रतियोगिकमिति पाठः साधीयान् । तस्याप्ययमेवार्थः । आश्रयत्वेन निरूपकत्वेन । होमनिरूपितं यद्दधिनिष्ठ करणत्वं तत्करणिका भावनेति बोध इति भावः । ननु प्रकृतिभूतधात्वर्थस्य प्रत्ययार्थभावनायामेवान्वयो व्युपत्तिसिद्धः । न दध्नेति पदान्तरोपात्ते कारक इत्याशङ्कायामुक्तम्—**सन्निधिप्राप्त इति** । प्राप्त उपस्थितः । अयमाशयः — न वयं दधिकरणत्वस्य निरूपकापेक्षायां धातूपात्तो होमस्तत्र निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वेतीति ब्रूमः, येनान्वयाव्युत्पत्तिराशङ्क्येत ; किन्तु अग्निहोत्रहोमसन्निधिपठितेऽस्मिन्वाक्ये प्रतीतस्य दधिकरणत्वस्य निरूपकापेक्षायां सन्निधिरेव होमं तत्त्वेन समर्पयति । तेन दध्नेति पदमेव सन्निधिपर्यालोचनासहितं अग्निहोत्रहोमनिरूपितं दधिनिष्ठं करणत्वं बोधयति । यथा घटादिपदं प्रकरणादिवशाद् घटविशेषं बोधयति तद्वदिति । ननु धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वसाध्यत्वातिरिक्तरूपेणान्वयोऽस्तीति प्रतिपादयितव्ये सन्निधिप्राप्तार्थस्य दध्नेत्युपपदार्थे आश्रयत्वेनान्वयप्रति-

एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानि—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेन विधिनाऽङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते ।

अत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च । तत्र अभिधात्री लिङाद्यात्मिका । द्वितीया व्रीह्यादि-

---

पादनस्य का सङ्गतिरिति चेदुच्यते । अस्मिन्वाक्ये इन्द्रियरूपस्य भाव्यस्य दधिकरणत्वरूपस्य करणस्य च लब्धत्वाद्धातूपात्तो होमो भाव्यत्वेन करणत्वेन वा भावनायामन्वयमलभमानः सन्निधिवशात्प्रतीतेन आश्रयत्वसम्बन्धेन तत्रान्वीयमानोऽनुवादो भवति । तथा चानुवादत्वेऽपि धात्वर्थस्य करणत्वसाध्यत्वातिरिक्तेन रूपेण भावनान्वयो भवतीत्येतदत्रावश्यंभावीति तत्प्रदर्शन एव तात्पर्यान्न प्रकृतासङ्गतिः । अथवा दधिकरणत्वं किन्निरूपितमिति निरूपकाकाङ्क्षायां सन्निधिना प्राप्तो निरूपकत्वेन दध्नेत्यत्र सम्बद्धो होम आश्रयत्वेनान्वेति धातूपात्तस्सन् भावनायामाश्रयत्वेनान्वेतीत्यर्थाङ्गीकारान्नासङ्गतिरिति ।

एवमङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकस्य विनियोगविधेरुदाहरणं वदता तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्न इति अङ्गताप्रतिपत्तिहेतुस्तृतीयाविभक्तिरुक्ता । तत्र तृतीयाविभक्तिमात्रमङ्गताप्रतिपत्तिहेतुरिति न मन्तव्यम् ; किन्तु बहवोऽन्ये हेतवस्तत्र सन्तीत्यभिप्रेत्य तान् विभजते—**एतस्येति । सहकारीति** । सह प्रधानकारणेन सह कुर्वन्ति निष्पादयन्ति कार्यमिति सहकारीणि उपकारकाणीत्यर्थः । इदमेवाङ्गम् अस्य अस्यैवाङ्गम् इदमिति बोधयन्निह विनियोगविधिः प्रथममिदमङ्गम् इदमङ्गीति प्रतिपत्तिमपेक्षते । तेन तादृशप्रतिपत्तिजनकानां श्रुत्यादिप्रमाणानां सहकारित्वं बोध्यम् । किमङ्गत्वं नामेति जिज्ञासायां तल्लक्षणं कथयन्नेव श्रुत्यादिषट्कस्यैवाङ्गत्वप्रमाणत्वे विधिरनपेक्षित इति न शङ्कितव्यम्, उक्तरीत्या श्रुताङ्गमात्रानुष्ठानस्य विधेरभावेऽसिद्धयाऽनुष्ठाननियामकत्वेन विधेरवश्यापेक्षितत्वादित्यभिप्रायेणाह—**एतेनेति** । एतैः प्रमाणैः सहकृतेन । अङ्गत्वलक्षणमुच्यते—**परोद्देशेति** । ननु सूत्रकारेणेदं लक्षणं नोक्तम् । शेषः परार्थत्वादिति पारार्थ्यस्यैव लक्षणत्वेन तत्र कथनादिति शङ्कायां परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वस्यैवायं पर्यायशब्दः पारार्थ्यमिति । तेन तदेवेदं लक्षणमित्यभिसन्धायोक्तम्—**पारार्थ्यापरपर्यायमिति** । अत्र विस्तरः परिभाषाव्याख्यानयोः ।

श्रुतिं निरूपयति—**तत्रेति** । रवः शब्दः । रु शब्दे इति धातोः अप्प्रत्ययात् । पदान्तरसमभिव्याहृतपदरूपस्य वाक्यस्य समाख्यायाश्च शब्दत्वादतिप्रसङ्ग इति

श्रुतिः। यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री। सा त्रिविधा—विभक्तिरूपा, समानाभिधानरूपा एकपदरूपा, चेति। तत्र विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वं यथा—व्रीहिभिर्यजेतेति। तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम्। तदपि पुरोडाशप्रकृतितया। यथा पशोर्हृदयादिरूपहविः-प्रकृतितया यागाङ्गत्वम्।

निरपेक्ष इति विशेषणम्। अङ्गताबोधकपदान्तरनिरपेक्षः सन् अङ्गताबोधको यः शब्दः स श्रुतिरित्यर्थः। तथा च वाक्यस्य समाख्यायाश्च पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनयैव अङ्गता-बोधकत्वान्नैरपेक्ष्यं नास्तीति नातिप्रसङ्गः। इममङ्गतावाचकशब्दं विना अन्ययोरपि शब्दयोः शास्त्रकारास्तत्र तत्र श्रुतिव्यवहारं कुर्वन्ति। ताभ्यां प्रकृतश्रुतेर्विवेकं कर्तुं प्रकृताप्रकृतसाधारण्येन श्रुतिं विभजते—**सेति**। विधात्री प्रवर्तनाबोधिका। अभिधात्री शक्त्यार्थबोधिका। विनियोक्त्री अङ्गताबोधिका। ननु विधात्र्या विनियोक्त्र्याश्च शक्त्या स्वस्वार्थबोधकत्वेन अभिधात्रीत्वस्यापि सत्त्वात् त्रेधा विभागो नोपपन्न इति चेत्, न, ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन अभिधात्रीति प्रवर्तनाङ्गतातिरिक्तार्थबोधकत्वस्य विवक्षितत्वात्। **द्वितीयेति**। व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ व्रीह्यादिरूपः शब्दः अभिधात्री श्रुतिरित्यर्थः। नेमे श्रुती प्रकृते विवक्षिते; किन्तु विनियोक्त्रीत्युक्ता तृतीयैव। निरपेक्षो रव इत्युक्तलक्षणशालिन्या एव विनियोक्त्रीत्वादित्यभिप्रायेणाह—**यस्य चेति**। श्रवणादेव न वाक्यादिप्रमाणेष्विव अन्यकल्पनया विलम्बेन सम्बन्धः अङ्गाङ्गिभाव-पर्यवसायी साध्यत्वसाधनत्वादिरूपः। अनन्तदेवस्तु अत्र अन्यथा व्याचख्यौ। तदनुसारेण निरपेक्षो रव इति विधात्र्यादीनां तिसृणामपि श्रुतीनां सामान्यलक्षणमिति तत एवावगन्तव्यम्। विनियोक्त्रीं विभजते—**सेति**। एकाभिधानैकपदश्रुतिस्वरूपं सर्वमेव शब्दभावनाप्रकरणेऽस्माभिर्विवृतम्। अङ्गत्वं यथेति। तथा दर्शयाम इति शेषः। प्रथमं तृतीयाविभक्त्या अङ्गत्वं दर्शयति—**व्रीहिभिरिति**। तृतीयाश्रुत्या यागाङ्गत्वं यत्र तत्र क्वचित् तस्याङ्गस्य प्रधानोपकारकत्वं साक्षाद्भवति। यथा दध्ना जुहोतीति पूर्वोदाहृतस्थले दध्नो होमोपकारकत्वम्। क्वचित्पुनः परम्परया। तदिदं प्रकृतोदाहरणे द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह—**तदपीति**। यागाङ्गत्वप्रयुक्तं यागोपकारकत्वमपीत्यर्थः। विस्तरः परिभाषाव्याख्यानयोः सन्निपत्योपकारकाङ्गत्वप्रकरणे। ननु साक्षादुपकारकत्वं परित्यज्य परम्परयोपकारकत्वाङ्गीकारोऽनुचित इति न शङ्कितव्यम्। प्रमाणानुसारेण सर्वस्याप्यङ्गीकर्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्य परम्परयोपकारकत्वे स्थलान्तरमुदाहरति—**यथेति**। अत्र उपपादनमापदेवीये। हविः हूयमानं द्रव्यम्।

अरुणया एकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यस्मिन्वाक्ये अरुणस्यापि तृतीयया श्रुत्या क्रयाङ्गत्वम् । तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा न तु साक्षात्, अमूर्तत्वात् । व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीया-श्रुत्या । तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम् । तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः ; किन्तु अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् । व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः ।

एवं तृतीयाश्रुतिकृतम् अङ्गत्वं द्रव्यस्य दर्शितम् । सम्प्रति गुणस्य दर्शयति—**अरुणयेति ।** अरुणस्यापि आरुण्यगुणस्यापि । अत्रापि परम्परया अङ्गत्वमित्याह—**तदपीति ।** अयमाशयः — हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादिना विहितं हिरण्य-वासःप्रभृतिकम् आनीय सोमविक्रेत्रे दत्वा सोमक्रयः क्रियते । ततश्च क्रयोद्देशप्रवृत्त-दानादिक्रियाव्याप्यत्वाद् हिरण्यवासःप्रभृतिकं सोमक्रयाङ्गं भवति । तद्वद् अरुणया क्रीणातीति विहितमारुण्यम् आनीय दातुं न शक्यम् । हिरण्यादिवद् मूर्तिरहितत्वेन हस्तेनोपादातुमशक्यत्वात् । ततश्च तस्य क्रयाङ्गत्वं न साक्षाद् भवति ; किन्तु अस्मिन्नेव वाक्य एकहायनीरूपस्य मूर्तगोद्रव्यस्य विहितत्वात् तस्य परिच्छेदकगुणा-काङ्क्षत्वात् तत्रायम् अरुणगुणः परिच्छेदकत्वेनान्वेति । अमूर्तस्यापि हि परिच्छेदकत्वं भवति । परिच्छेदो नाम इतरव्यावृत्तिः । अरुणां गां दृष्ट्वा अनया क्रयः साध्यः, नान्ययेति हि व्यावृत्तिर्जायते । तस्मात् क्रयसाधनीभूतैकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदकरण-द्वारा क्रयाङ्गमरुणगुणो न साक्षादिति । न च अरुणयेत्यत्र अरुणयापदेन विशेष्यनिघ्नेन आरुण्यगुणवतो द्रव्यस्यैवाभिहितत्वात् तस्यैव तृतीयया अङ्गत्वबोधाद् आरुण्यगुण-स्याङ्गत्वं कृत्वा तस्य साक्षात् परम्पराविचारो नोपपद्यत इति शङ्क्यम् । आकृत्यधि-करणन्यायेन अरुणादिपदानां गुणमात्रवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वाभावात् । सिद्धान्तरीत्या लक्षणां विनैव विवक्षितार्थोपपत्तेः, लक्षणया प्रकृते द्रव्यपरत्वाभावाच्चेत्यलम् ।

अथ द्वितीयाविभक्तिरूपश्रुतिकृतमङ्गत्वं दर्शयति—**व्रीहीन् प्रोक्षतीति ।** ननु प्रथमं द्वितीया कृतमङ्गत्वमुक्त्वा पश्चात तृतीयाकृतं वक्तुमुचितम् । सत्यम् । किन्त्वत्र व्रीहीणा-मुद्देश्यत्वाद् मानान्तरप्राप्तस्येव उद्देश्यत्वेन मानान्तरप्राप्तिप्रदर्शनाय प्रथमं व्रीहिविधि-वाक्यप्रदर्शनमिति । तदुक्तमनन्तदेवेन — 'तृतीयावगतव्रीहिविनियोगोपजीवनेन द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणविनियोग इत्याह' इति । उद्देश्यतावच्छेदकं व्युत्पादयितुमाह—**तच्चेति ।** न व्रीहिस्वरूपार्थं न व्रीहित्वावच्छिन्ननिष्पत्त्यर्थं व्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेन न विधीयत इत्यर्थः । कस्मादित्यत्राह—**तस्येति ।** व्रीहिस्वरूपस्य व्रीहित्वावच्छिन्नस्येति यावत् । तेन विना प्रोक्षणाभावेऽपीत्यर्थः । उपपत्तेर्निष्पन्नत्वात् । अनिष्पन्नस्य हि

एवं सर्वेष्वङ्गेषु अपूर्वप्रयुक्तमङ्गत्वं बोध्यम् । एवम् इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र द्वितीयया श्रुत्या मन्त्रस्याङ्गत्वम् । यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या । एवमन्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो बोध्यः ।

साध्यत्वेन उद्देश्यत्वं भवति। व्रीहित्वावच्छिन्नद्रव्यं तु प्रोक्षणाभावेऽपि प्रागेव स्वयं सिद्धमिति न तस्य उद्देश्यत्वं भवितुमर्हतीति व्रीहीनिति शब्दोपात्तमपि व्रीहित्वं नोद्देश्यतावच्छेदकमिति भावः। किमर्थं तर्हि प्रोक्षणमित्यत्राह—**किन्त्विति**। व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वसिद्ध्यै प्रोक्षणमिति भावः। तथा च अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नस्य पूर्वसिद्धत्वात् तदुद्देशेन प्रोक्षणं विधीयत इति अपूर्वसाधनत्वमिह उद्देश्यतावच्छेदकमिति भावः। प्रोक्षणस्य व्रीहिनिष्ठापूर्वसाधनत्वार्थत्वमुपपादयति—**व्रीहीनिति**। अत्र विस्तरोऽक्षरार्थेऽपूर्वविधिप्रकरणे। तदिदमपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वं प्रोक्षणादिवददृष्टार्थेषु, अवघातादिवद् दृष्टार्थेषु, विनियुक्तसंस्कारेषु विनियोक्ष्यमाणसंस्कारेषु चेति सर्वत्रावगन्तव्यमित्याशयेनाह—**एवमिति**। श्रुत्यादिप्रमाणषट्कावगम्येषु सर्वेषु अङ्गेष्विति चात्र अभिप्रायो बोध्यः। द्वितीयाश्रुतिकृत एव अङ्गत्वे उदाहरणान्तरमाह—**एवमिति**।

ननु किमर्थमिदमुदाहरणान्तरमिति चेत्, इमामगृभ्णन्नित्यत्र वाक्यकृतमङ्गत्वमिति केचिद्वदन्ति। तन्निराकरणाय श्रुतिकृतमेवात्राङ्गत्वमिति बोधयितुमस्येहोदाहरणमिति स्पष्टमापदेवीये। सप्तमीश्रुतिकृतमङ्गत्वमुदाहरति—**एवमाहवनीय इति। जुहोतीतीति**। इत्यस्मिन्वाक्ये स्थितं यद् होमाङ्गत्वं तत् सप्तमीश्रुत्येत्यन्वयः। एवं द्वितीयातृतीयासप्तमीरूपश्रुतित्रयेण कृतमङ्गत्वमुदाहृतम्। अथ विभक्तिरूपश्रुतिप्रकरणमुपसंहरन्, चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीति इमा अपि विभक्तयः श्रुतयो भवन्ति। तत्कृतमङ्गत्वं विस्तरभयाद् नास्माभिरुदाह्रियते। ग्रन्थान्तरेषु तु ज्ञेयमित्याह—**एवमन्योऽपीति**। क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यत्र चतुर्थीश्रुत्या दण्डप्रदानस्य मैत्रावरुणाङ्गत्वम्। चात्वालान्मृदमाहरतीत्यत्र पञ्चमीश्रुत्या चात्वालस्य मृदाहरणक्रियाङ्गत्वम्। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र षष्ठीश्रुत्या दध्न इन्द्रियाङ्गत्वम्। अनयैव यजमानस्य याज्येत्यत्र यजमानस्य याज्याङ्गत्वमित्येवं चतुर्थ्यादिविभक्तिकृतोऽपि विभक्तिश्रुतिप्रमाणको विनियोगो ज्ञेय इत्यर्थः। अत्र द्वितीयाविभक्त्यादिभेदेन षड्विधायां विभक्तिश्रुतौ काचित् शेषत्वस्यैव साक्षाद् बोधिका। यथोदाहृता तृतीया पञ्चमी सप्तमी च। काचिदङ्गित्वबोधनद्वाराऽङ्गत्वबोधिका। यथा द्वितीया चतुर्थी च। काचिदुभयथाऽपि। यथा षष्ठीत्यपि बोध्यम्।

पशुना यजेतेत्यत्र एकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्ग-त्वम् । यजेतेत्याख्याताभिहितसङ्ख्याया आर्थीभावनाङ्गत्वं समानाभिधान-श्रुतेः । एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् । न च अमूर्तायास्तस्याः कथं

एवं विभक्तिश्रुत्याऽङ्गत्वमुक्तम् । सम्प्रति एकाभिधानरूपयाऽऽह—**पशुनेति । कारकाङ्गत्वमिति** । कारकं तृतीयाविभक्त्युपात्तं करणत्वं तदङ्गत्वं तत्र विशेषण-त्वम्, न तु पूर्ववत् तदुद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपमिति बोध्यम् । अत्र बोधप्रकारः अक्षरार्थे वाक्यभेदान्नामधेयप्रकरणे द्रष्टव्यः । एवं पशुना यजेतेति विधिवाक्ये पशु-नेत्युपपदे समानाभिधानश्रुतिर्दर्शिता । अथ यजेतेत्याख्यातेऽपोयमस्तीत्युदाहरति—**यजेतेति । भावनाङ्गत्वमिति** । अत्रापि विशेषणत्वरूपं गौणमङ्गत्वम् । समाना-भिधानश्रुतेरिति पञ्चमी । अत्रैव पदश्रुत्या अङ्गत्वं दर्शयति—**एकपदश्रुत्या चेति** । आख्याताभिहितसंख्याया इत्यनुषङ्गेण बोध्यम् । अत्र तु मुख्यमेवाङ्गत्वम् ।

विभक्तासु तिसृषु विनियोजकश्रुतिषु तृतीयाया एकपदरूपाया उदाहरण-परस्यास्य एकपदेत्यादिग्रन्थस्य अनन्तदेवेन आख्यातस्य कर्तृवाचित्वेऽपि संख्याया यागाङ्गत्वमेवेत्येतदुपपादनपरतया कृतमवतरणमयुक्तमिति वेदितव्यम् । तदनुगुणं पदमपि नात्र किञ्चिदस्तीति । ननु प्रबलया समानाभिधानश्रुत्या भावनाङ्गत्वेनाव-धारितायाः संख्यायाः कथं दुर्बलया पदश्रुत्या यागाङ्गत्वमपि भवितुमर्हति । अन्यथा पशुनेत्यत्रापि कारकाङ्गत्वेनावधारितयोरेकत्वपुंस्त्वयोः पदश्रुत्या पश्वङ्गत्वमपि स्यादिति चेत् सत्यम् । आख्यातोपात्ता संख्या किं यागेऽन्वेति, उत भावनायामिति संशये समानाभिधानश्रुतेर्बलीयस्त्वाद् भावनायामेव अन्वेति। पशुयागकरणिका एकत्ववती भावना विधिविषय इति। एवं समानाभिधानश्रुत्या भावनायाः संख्यां प्रति विशेष्यत्वेऽपि अङ्गित्वं न भवति । न हि अर्थभावना अङ्गोपकारमपेक्षते, फलं प्रत्यकरणत्वात् । फलकरणभूतस्य यागस्य हि अङ्गापेक्षा । तस्माद् अन्वय-बोधने बाधितापि पदश्रुतिः पश्चाद् अङ्गत्वबोधने व्याप्रियत एवेति न तद्विषये पद-श्रुतेर्बाध इति । न च एकत्वपुंस्त्वयोरपि पश्चात् पश्वङ्गत्वं पदश्रुत्या स्यादिति वाच्यम् । एकस्मिन् करणकारके अन्वितानां पशोरेकत्वपुंस्त्वयोश्च परस्परमङ्गाङ्गि-भावे प्रमाणाभावादिति दिक् । अमूर्तायास्संख्यायाः कथं यागाङ्गत्वमिति नाशङ्क्यम् । आरुण्यवद् द्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेरित्याह—**न चेति** ।

अथात्रामूर्तत्वेन क्रियाङ्गत्वं नोपपद्यत इति न युक्तं वक्तुम् । अमूर्ताया अपि अवघातयागादिक्रियायास्तत्तदङ्गत्वदर्शनात् । न हि मूर्तिमत्यः क्रिया भवन्तीति चेदुच्यते । सिद्धत्वे सत्यमूर्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अङ्गानि हि सिद्धसाध्यभेदेन द्विविधानीति वक्ष्यते । तत्र क्रियारूपस्य साध्यस्य अमूर्तस्यापि पुरुषेणोत्पाद्यत्वात्

भावनाङ्गत्वमिति वाच्यम्। कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः। कर्ता च आक्षेपलभ्यः। आख्यातेन हि भावनोच्यते। सा च कर्तारं विना अनुपपन्नेति।

परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपाङ्गत्वस्य तत्र न काचिदनुपपत्तिः। सिद्धस्य तु दधिसोमादेर्न पुरुषकृतिसाध्यत्वमिति न तद्रूपमङ्गत्वं सम्भवति; अपि तु होमाद्युद्देशेन उपादीयमानत्वेन पुरुषकृतिव्याप्यत्वात् तदङ्गत्वं भवति। इदन्तु उपादानविषयत्वम् आरुण्यादिगुणस्य सिद्धस्यामूर्तस्य च न सम्भवतीत्यङ्गत्वानुपपत्तिशङ्का युक्तेति।

अत्रेदं बोध्यम्—सर्वेषु गुणजातिविधिषु एवममूर्तत्वादङ्गत्वानुपपत्तिशङ्का, परिच्छेदसाधनत्वात्तदुपपत्तिरिति परिहारश्च समानौ। तत्र 'तस्य द्वादशशतम्', 'एकादश प्रयाजान्' इत्यादिषु अङ्गिन एव उद्देश्यस्य परिच्छेदः। क्रये यागे च तदङ्गद्रव्यपरिच्छेद इति विशेषः। तत्र प्रकृते आरुण्यस्य क्रयेऽसम्भवात् तदङ्गद्रव्यपरिच्छेदकत्वावश्यम्भावेऽपि आख्यातोपात्ताया एकत्वसंख्यायाः साक्षादङ्गभूतयागपरिच्छेदकत्वस्य 'तिस्र आहुतीः' इत्यादाविव सम्भवात् तदङ्गकर्तृपरिच्छेदकत्वं कथमुच्यत इति यद्यपि शङ्का जायते। तथाप्यनेन कर्त्राख्यातेनोपात्तायाः संख्यायां कर्त्रितरपरिच्छेदकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात्तथा न भवतीति।

ननु आरुण्यस्य परिच्छेद्याकाङ्क्षायां तस्मिन्नेव वाक्ये क्रयाङ्गभूतस्य गोद्रव्यस्य एकहायनीपदेन उपस्थितत्वात्तत्परिच्छेदकत्वं सिद्ध्यति। अत्र तु यागाङ्गभूतस्य कर्तुरनुपात्तत्वात् संख्याया न तत्परिच्छेदकत्वलाभः। न हि पशुनेति पदेन कर्तुरुपस्थितिः शक्यशङ्का। यजेतेत्यत्रापि प्रकृत्या यागस्य, प्रत्ययेन च आख्यातत्वेन अर्थभावनायाः, लिङ्त्वेन शब्दभावनायाः, एकवचनत्वेन एकत्वसंख्यायाश्चोपस्थितिरिति कर्तुरुपस्थापकं न किञ्चिदत्र वर्तते। तस्मात् कर्तृपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वोपपादनमनुपपन्नमित्यत्राह—**कर्ता चेति।** शब्दनिष्ठशक्तिलक्षणावद् अर्थनिष्ठः अर्थान्तरोपस्थापनशक्तिविशेष आक्षेपस्तेनोपस्थित इत्यर्थः। कस्तर्हि अर्थः? अत्र कर्तुराक्षेपक इत्याशङ्कायाम् आक्षेपकमर्थं वदन् तस्याक्षेपकत्वमुपपादयति—**आख्यातेन हीति।** आख्यातेनोच्यमाना भावना कर्तुराक्षेपिका। पुरुषमन्तरा प्रवृत्तिरूपाया भावनाया अनुपपन्नत्वात् तस्याः कर्त्राक्षेपकत्वमवश्यम्भावीत्यर्थः। तथा च पश्वादिविशिष्टयागकरणिका एकत्ववती यत्किञ्चित्कर्तृका भावना विधिविषय इति बोधाद् आरुण्यस्य एकहायनीपरिच्छेदकत्ववद् एकत्वस्य कर्तृपरिच्छेदकत्वं सुलभमिति भावः। अनुपपन्नेति कर्ताऽऽक्षेपलभ्य इत्यन्वयः। अत्राप्यनन्तदेवकृतमवतरणमसमीचीनमिति वेदितव्यम्।

बहुज्ञत्वप्रकटनकौतूहलवशंवदः।
बुधोऽपि ग्रन्थपङ्क्तीनां भावेषु स्थूलदर्शनः॥

सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला। लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति ; किन्तु कल्प्यः। यावच्च तैर्विनियोजकः कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात्। अत एव ऐन्द्र्या लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थानार्थत्वम्; किन्तु ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम्।

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्। यथाऽऽहुः — 'सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते'। सामर्थ्यं रूढिरेव। तेन समाख्यातो नाभेदः। यौगिक-

---

एवं निरूपिताया अङ्गत्वप्रमाणभूतायाः श्रुतेस्सति विरोधे लिङ्गादिभ्यः पञ्चभ्यः प्रमाणान्तरेभ्यः प्राबल्यमाह—**सेयमिति**। सा शास्त्रप्रसिद्धा। इयं उक्तविधा। प्राबल्ये हेतुमाह—**लिङ्गादिष्विति**। **व्याहतत्वादिति**। प्रबलेति पूर्वेणान्वयः। तेषां लिङ्गादीनां कल्पकत्वशक्तेः अङ्गत्वबोधकश्रुतिकल्पनसामर्थ्यस्य। लिङ्गविरोधे श्रुतिप्राबल्यमुदाहरति—**अत एवेति**। श्रुतेरितरापेक्षया प्राबल्यादेवेत्यर्थः। **द्वितीयाश्रुत्येति**। ऐन्द्र्येति तृतीयाश्रुत्या चेति बोध्यम्। अत्र सर्वत्र विस्तरोऽक्षरार्थे। यद्यपि षडपि प्रमाणानि निरूप्य तदनन्तरं मूलग्रन्थरीत्या बलाबलविचारनिरूपणं युक्तम्। न हि लिङ्गादिकमजानतस्तेन सह श्रुतेर्विरोधप्राबल्यादिविचारो युज्यते। तथापि तत्तत्प्रमाणनिरूपणान्ते तस्य तस्य इतरापेक्षया विद्यमानस्य प्राबल्यस्य कथने लाघवमित्यभिमानेन एवं क्रियत इति द्रष्टव्यम्।

लिङ्गं निरूपयति—**शब्देति**। शब्दस्य सामर्थ्यं अर्थबोधनानुकूला शक्तिः। यद्यप्यत्र सामर्थ्यं लिङ्गमित्येतावन्मात्रं वक्तव्यम्। अत एव आपदेवादिभिः एवमेवोच्यते। अन्यथा अर्थगतसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्यासङ्ग्रहापत्तेः। अत एव चात्र, आपदेवादिभिः 'सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गम्' इत्युदाहृतस्य श्लोकस्य सर्वशब्दानामिति पाठान्तरेणोदाहरणमप्यसङ्गतम्। तथापि शब्दसामर्थ्यरूपत्वेनेह लिङ्गं व्याचक्षाणस्य ग्रन्थकारस्यायमाशयः। सत्यं वस्तुतो लिङ्गं द्विविधम्—शब्दगतम् अर्थगतञ्चेति। तथाऽप्यर्थगतस्य सूत्रकारेण 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्' इति प्रथमाध्याये निरूपितत्वात् शब्दगतमात्रस्य च 'अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्' इति तृतीयेऽङ्गाध्याये निरूपितत्वाद् अस्माभिरपि तदनुसारेण शब्दगतमात्रमिहाङ्गप्रस्तावे वक्तुमुचितम्, नान्यदिति। तदत्रार्थगतस्य सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वं ग्रन्थकारानभिमतमिति न मन्तव्यम्। तथा च सोमनाथग्रन्थः — 'मन्त्राधिकरणसिद्धं लिङ्गस्य विनियोजकत्वमित्युक्ते

शब्दसमाख्यातो रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दस्य भिन्नत्वात्। तेन बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वम्, न तूलपादिलवनाङ्गत्वम्। तस्य बर्हिर्दामीति लिङ्गात्तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात्। एवमन्य-

---

मन्त्राधिकरणेऽर्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य शब्दगतस्य विनियोजकत्वसिद्धेः शब्दसामर्थ्यमेव लिङ्गमिति भ्रमः स्यात्। तद्व्युदासार्थमाह—**लिङ्गं सामर्थ्यमिति**। शब्दार्थोभयसाधारण्येन सामर्थ्यमात्रमेव लिङ्गम्। तथाप्यत्र क्रियमाणविशेषविचारस्य शब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गविनियोगविशेषरूपत्वात् तदुपयुक्ततया शब्दगतस्य सामर्थ्यस्य विनियोजकत्वं मन्त्राधिकरणे सिद्धमित्युक्तम्। न तु तावता तदेव लिङ्गमिति भ्रमः कर्तव्य इति भावः। अर्थसामर्थ्यरूपस्य च लिङ्गस्य विनियोजकत्वं अर्थाद्वा कल्पनेत्यधिकरणे वर्णितम्' इति।

ननु शब्दसामर्थ्यं लिङ्गं तर्हि वक्ष्यमाणायाः समाख्याया अस्य लिङ्गस्य भेदो न भवति। समाख्या हि वाचकशब्द एव। वाचक इति च अर्थबोधनानुकूलसामर्थ्यवानुच्यते। तथा च शब्दनिष्ठं सामर्थ्यं लिङ्गं सामर्थ्यवान् शब्दस्समाख्येत्युक्ते विशेषणविशेष्यभावविपर्यासमन्तरा न कश्चिद्वस्तुतो भेदो दृश्यत इत्याशङ्क्याह—**सामर्थ्यं रूढिरेवेति**। एवकारेण योगो व्यवच्छिद्यते। समुदायशक्तिः रूढिः। अवयवशक्तिर्योगः। **तेनेति**। शब्दसामर्थ्यमिति सामर्थ्यस्य रूढिमात्ररूपत्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। अभेदाभावमेवोपपादयति **यौगिकेति**। यौगिकशब्दरूपायाः समाख्याया इत्यर्थः। **रूढीति**। रूढ्यात्मकं लिङ्गं तद्वान् शब्दः रूढ्यात्मकलिङ्गशब्द इति। नन्वेवमपि अभिधात्रीश्रुतेर्लिङ्गस्य भेदो न स्यात्। व्रीह्यादिपदानां रूढशब्दत्वादिति चेत्, न, शब्दसामर्थ्यमित्यत्र मन्त्रशब्दस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतस्तु लिङ्गभूतस्य शब्दसामर्थ्यस्य रूढिरूपत्वनियमो नास्ति। 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि' इत्यत्र सदनशब्दस्य षद्ल्-धातोरधिकरणल्युटा निष्पन्नस्य पाचकादिपदवद् यौगिकत्वेन रूढ्यभावात्। एवं हविष्कृदेहीत्यादावपि। तस्मादङ्गभूतशब्दनिष्ठम् अङ्गिबोधनानुकूलसामर्थ्यं योगरूपं रूढिरूपं वा लिङ्गम्; अङ्गभूतो योऽर्थः अध्वर्य्वादिस्तद्बोधनानुकूलसामर्थ्यवान् यौगिकशब्द आध्वर्यवादिः समाख्येति भेदो बोध्यः। लिङ्गकृतमङ्गत्वमुदाहरति—**तेनेति**। लिङ्गेनेत्यर्थः। **कुशेति**। कुशानां बर्हिषां लवनं तदङ्गत्वमिति। कुशलवनाङ्गत्वं लिङ्गबलादेवेत्येतद् द्रढयितुं लिङ्गाभावेनान्याङ्गत्वं नास्तीत्याह—**न त्विति**। उलपाः तृणविशेषा यज्ञेऽपि बर्हिर्वदुपयुक्ताः। कुशलवने अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसत्त्वमुपपादयति—**तस्येति**। उक्तस्य मन्त्रस्येत्यर्थः। बर्हिःपदस्य कुशप्रकाशनसामर्थ्यं दामीति पदस्य लवनप्रकाशनसामर्थ्यमित्युभयोपादानम्। तल्लवनं कुशलवनम्। **समर्थत्वादिति**। एतेनैवोलपादिलवनं प्रकाशयितुमसमर्थत्वादित्यप्युक्तं वेदितव्यम्। आप-

त्रापि लिङ्गाद्विनियोगो द्रष्टव्यः । तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् । अत एव 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि' इति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वम्, सदनं कृणोमीति लिङ्गात्, न तु वाक्यात्सादनाङ्गत्वम् ।

समभिव्याहारो वाक्यम् । समभिव्याहारश्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेऽपि वस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणम् । यथा

देवीये पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामपि लिङ्गाद्विनियोगः प्रदर्शितः । स इह विस्तरभयान्न प्रदर्श्यते । तत्रैव त्वनुमन्वेय इत्यभिप्रेत्याह—**एवमिति** । अन्यत्रापि पूषानुमन्त्रणमन्त्रादावपीत्यर्थः ।

ननु आपदेवेन 'तच्च लिङ्गं द्विविधं सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षं तदनपेक्षञ्चेति । आद्यं बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रः, पूषानुमन्त्रणमन्त्रा इत्येवमादेर्विनियोजकम् । द्वितीयम् अर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठाने विनियोजकम्' इति निरूपणाद् अत्रापि ग्रन्थकारेण प्रथमं बर्हिर्मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे उक्ते अर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानविनियोग एव एवमन्यत्रापीत्यत्राभिसंहित इति युक्तम् । अन्यत्रापि अर्थज्ञानादावपीत्यर्थादिति चेत्, न । आपदेवेन हि शब्दगतार्थगतोभयलिङ्गसाधारण्येन सामर्थ्यं लिङ्गमिति प्रथमं लक्षितत्वाद् अर्थज्ञानरूपवस्तुगतसामर्थ्यस्याप्युदाहरणं तत्र युज्यते । अत्र तु शब्दगतसामर्थ्यस्यैव लिङ्गत्वेन विवक्षितत्वात् अर्थगतनिरूपणस्याविवक्षितत्वात् तदुदाहरणाभिप्रायो नोपपद्यत इति । ननु आपदेवस्याप्यर्थगतसामर्थ्यंनिरूपणमविवक्षितमेव । न च कथं तर्हि लिङ्गस्य द्वेधा विभाग इति वाच्यम् । मिश्रैर्लिङ्गक्रमसमाख्यानाधिकरणे एवं लिङ्गविभागस्य दर्शितत्वात् तदनुयायिनाऽऽपदेवेन एवं विभागः क्रियते । तत्र यद्यप्यर्थज्ञानमर्थ एव न शब्दः, तथापि तद्गतं लिङ्गमर्थगतलिङ्गत्वेन नापदेवस्य विवक्षितम् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षं तदनपेक्षं चेत्यन्यथैव विभागकरणात् । अन्यथा हि शब्दगतमर्थगतञ्चेत्येव विभागमकरिष्यत् । एवमकरणात्त्वेतद्ग्रन्थकारवदेव प्रथमाध्यायान्ते निरूपितस्यार्थगतसामर्थ्यस्य इह निरूपणे तात्पर्याभावोऽवसीयत इति चेत्, नैतदेवम् । आपदेवकृतविभागोऽपि शब्दगतमर्थगतं चेति विभागतुल्य एवेति परिष्कार एवेदं सङ्ग्रहेणोक्तमिति न दूरं गम्यते ।

लिङ्गस्य तदुत्तरप्रमाणेभ्यः प्राबल्यमुक्त्वा वाक्यात्प्राबल्यमुदाहरति—**तदिदमिति** । **कृणोमीति** तैत्तिरीया अधीयते ।

वाक्यं लक्षयति—**समभिव्याहार** इति । ननु समभिव्याहारो नाम सहोच्चारणम् । कयोरिह सहोच्चारणं विवक्षितम् । अपि च श्रुत्युदाहरणत्वेनोदाहृतेष्वपि वाक्येषु

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति । अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् । न चानर्थक्यम्, अन्यथाऽपि जुह्वाः सिद्धत्वादिति वाच्यम् । जुहूशब्देन तत्साध्यापूर्वलक्षणात् । तथा च वाक्यार्थः—पर्णतयाऽवत्तहविर्धारणद्वारा जुह्वपूर्वं भावयेदिति । एवं

समभिव्याहारस्य विद्यामानत्वादतिव्याप्तिरित्यत्राह–**समभिव्याहारश्चेति** । द्वितीयादि-श्रुतिरहितत्वे सति शेषशेषिवाचकपदसहोच्चारणं वाक्यमिति निष्कर्षः । सत्यन्तेन उक्तातिव्याप्तिर्वारिता । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति सक्तून् जुहोतीत्यादौ विद्य-मानाऽपि द्वितीयादिविभक्तिर्न श्रुतिः । तृतोयायाः कर्मत्वे द्वितीयायाः करणत्वे च लाक्षणिकत्वात् । शक्यार्थपराया एव विभक्तेः श्रुतित्वात्; किन्तु तत्र वाक्यादेवाङ्गत्वम् । तथा च तत्र द्वितीयादिरहितत्वाभावादव्याप्तिः स्यादिति साध्यत्वादिवाचकेति विभक्ति-विशेषणम् । शक्यार्थपरेत्यर्थः । वाचकं शक्तम् । **शेषेति** । शेषशेषिणोर्वाचिके पदे । तयोः शेषत्वेन शेषित्वेन च वाचकत्वासम्भवात् । **वस्तुत** इति । यावर्थौ वस्तुतः शेष-शेषिणौ न तु तथा प्रतोयमानौ द्वितीयाद्यभावात् तद्वाचकेति ।

वाक्यकृतमङ्गत्वमुदाहरति—**यथेति** । पर्णताजुह्वोस्तद्वाचकयोः पर्णमयीजुहू-पदयोरित्यर्थः । समभिव्याहारादेव न तु द्वितीयादिविभक्त्या । **पर्णताया** इति । न च पर्णमयीशब्देन पर्णवृक्षविकारस्योक्तत्वात् कथं पर्णतारूपजातिमात्रस्येह प्रतिपादनं क्रियत इति चेदुच्यते । जुह्वादिपात्राणां दारुमयत्वाद् यत्किञ्चिद्वृक्षविकारत्वस्य सामान्येनावगतत्वात् किञ्जातीयस्य वृक्षस्यायं विकार इति जातिमात्रस्य जिज्ञासि-तत्वात् तात्पर्यगत्या पर्णतामात्रस्यात्र प्रतिपादनमिति । एवं सर्वेष्वङ्गेषु अपूर्वप्रयुक्तत्वं वेदितव्यमिति यत् पूर्वमुक्तं तदत्र शङ्कापरिहारव्याजेन दर्शयति—**न चेति** । आनर्थक्यं पर्णताया निष्फलत्वम् । अन्यथाऽपि पर्णतां विनाऽपि । अन्यजातीयवृक्षोपादानेनापीत्यर्थः । सिद्धत्वात् निष्पादनसम्भवात् । एवं नैष्फल्यं कण्ठरवेणोक्तम् । इत्थमन्यथाऽपि सिद्धचन्त्या जुह्वाः प्रयोजनत्वाभावे तदुद्देश्यकत्वावगाही बोधोऽस्मिन् पर्णमयी जुहूरिति वाक्ये न सम्भवतीतीदं विधिवाक्यमबोधकमित्यपि पूर्वपक्षिणो हृदये स्थितम् । जुहूपद-शक्यार्थस्य नात्र उद्देश्यत्वमिष्यते येनोक्ता सर्वानुपपत्तिः स्यात् ; किन्तु तेन प्रयोजनी-भवितुं योग्यमपूर्वं लक्ष्यते । तेन न काचिदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—**जुहूशब्देनेति** । **अपूर्वलक्षणाद्** अपूर्वस्य लक्षणया प्रतिपादनादुक्तानुपपत्तिपरिहारादिति । न च वाच्य-मित्यन्वयः । तत्र प्रथमं वाक्यार्थबोधानुपपत्तिर्नास्तीत्यभिप्रेत्य तं दर्शयति—**तथा चेति** । तदयमित्यापदेवीयपाठ एवायं प्रमादादन्यथा कृत इति प्रतीमः । **जुह्वपूर्वमिति** । जुहूसाध्यमपूर्वमित्यर्थः । वैपरीत्येन अपूर्वसाधनीभूतपात्रमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् । **अवत्तेति** । इदम् अवत्तहविर्धारणरूपं द्वारं जुह्वा एवापूर्वोत्पादने इति वेदितव्यम्, न तु

च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् । अवत्तहविर्धारणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः ।

सेयमनारभ्याधीताऽपि पर्णता सर्वप्रकृतिष्वेवान्वेति न विकृतिषु । तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसम्भवात् पौनरुक्त्यापत्तेः । यत्र समग्राङ्गो-पदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादिः । तत्प्रकरणे सर्वाङ्गपाठात् ।

तु यथाश्रुतेन पर्णतया जुह्वपूर्वसाधने । अत एव पर्णतया अवत्तहविर्धारणद्वारा यद-पूर्वसाधनं तद्भावयेदित्यापदेवीयस्य बहुरमणीयस्य पाठस्य विनाशेन कृतमिमं पाठं वाक्यव्युत्पत्तिशालिनो न रोचयन्ते । एवमपूर्वस्योद्देश्यत्वे सति पर्णताया आनर्थक्यं नास्तीत्याह—**एवं चेति** । उद्देश्यकोटौ द्वारविवक्षायाः प्रयोजनं वदन्नाह—**अवत्तेति** । अवत्तम् अवदानेन संस्कृतं हविस्तस्य धारणम् । अवत्तं हि हविः जुह्वां निधाय होमः क्रियत इति । अन्यथा द्वारमविवक्षित्वा अपूर्वसाधनीभूतं पात्रं पर्णतया भावयेदित्येवो-द्देश्याङ्गीकारे । **स्रुवेति** । जुहूः उपभृत् ध्रुवा एषां त्रयाणां पात्राणां स्रुगिति नाम । येन उपभृतो ध्रुवायाश्च होमायाज्यं उद्ध्रियते तस्य पात्रान्तरस्य स्रुव इति नाम ।

एवं जुहूपदलक्षितमुद्देश्यकोटिप्रविष्टमपूर्वं कस्य यागस्येति विचारे यस्य यागस्य जुहूरङ्गं तस्य यागस्येति वक्तव्यम् । जुहूश्च उपदेशेन दर्शपूर्णमासयोरतिदेशेन दर्शपूर्ण-मासविकृतीनां सौर्यादीनां चाङ्गं भवति । तत्र किं प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासापूर्वं विकृति भूत-सौर्याद्यपूर्वमिति सर्वमुद्देश्यकोटिप्रविष्टम्, आहोस्वित् प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासमात्रमिति-संशये सर्वमपूर्वमिति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रकृतिभूतदर्शपूर्वमात्रमिति कस्मिंश्चिदधिकरणे सिद्धान्तितम् । प्रसङ्गात्तदाह—**सेयमिति । अनारभ्याधीतापीति** । कर्मविशेषमप्रकृत्ये-त्यर्थः । अनेन पूर्वपक्षयुक्तिरुच्यते । यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति प्रक्रम्य व्रीहीनवहन्तीति विधानाद्धि आग्नेयापूर्वमात्रसम्बन्धिव्रीह्यर्थत्वमवघातस्य सिद्धयति, न सौर्यादिव्रीह्य-र्थत्वम् । अत्र तु दर्शपूर्णमासयोरनुपक्रमात् सर्वयागसम्बन्धिजुह्वर्थत्वं पर्णताया भवतीत्याशयः । **सर्वप्रकृतिषु** आग्नेयादिषु षट्सु गृहमेधीयादौ च । एतदपूर्वसाधनत्व-विशिष्टजुह्वामेवेत्यर्थोऽन्वेति, यस्य पर्णमयी जुहूरिति वाक्येन विधीयत इत्यर्थः । पूर्वपक्षं निरस्यति—**न विकृतिष्विति** । न विकृतिष्वपीत्यर्थः । अत्र युक्तिमाह—**तत्रेति** । तत्र विकृतिषु । चोदकोऽतिदेशः । **तत्प्राप्तीति** । पर्णताप्राप्तीत्यर्थः । पौनरुक्त्यापत्तेः द्विर्विधानापत्तेः ।

अयं भावः—दर्शपूर्णमासयोरुपदिष्टा जुहूः अतिदेशेन सौर्यादिषु प्राप्नोतीति तावत् स्थितम् । तत्र यदि पर्णमयीवाक्ये प्रकृतिविकृतिसर्वापूर्वसाधनीभूत-जुहूद्देशेन पर्णता विधीयते तदाऽनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरिव सौर्यादिष्वपि

यत्र न सर्वाङ्गोपदेशः सा विकृतिः । यथा सौर्यादिः । तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तत्वात् । अनारभ्याधीतविधिः सामान्यविधिः । तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् । अत एव इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद् दर्शाङ्गत्वम् न तु प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यादिवाक्ये फलविशेषस्य अनिर्देशात् समिद्यागेन भावयेदिति बोधानन्तरं

उपदेशादेव पर्णता प्राप्यते। पुनश्च सौर्यादिषु विकृतिषु जुह्वादिप्रापणाय प्रवृत्तोऽतिदेशः जुहूमिव तदङ्गभूतां पर्णतामपि प्रापयतीति उपदेशातिदेशाभ्यां पर्णताया विकृतिषु द्विविधानापत्तिः । न चैकस्य द्विविधानं युज्यते। प्रकृत्यपूर्वसाधनीभूतजुहूमात्रोद्देशेन पर्णताविध्यङ्गीकारे तु पर्णताया उपदेशाद् दर्शपूर्णमासमात्राङ्गत्वम् अतिदेशात् सौर्याद्यङ्गत्वमिति न स दोष इति। प्रकृतिशब्दस्य प्रकृते विवक्षितमर्थमाह—**यत्रेति ।** यस्मिन् कर्मणि अन्यस्मात्कर्मणोऽङ्गानि नानीयन्ते सा प्रकृतिरित्यत्रैव तात्पर्यम्। प्रकृतिशब्दस्य मुख्यार्थस्तु यस्याङ्गानि अन्यत्रातिदिश्यन्ते तत्कर्म। विकृतिं लक्षयति—**यत्र नेति ।** सर्वाङ्गोपदेशाभावमुपपादयति—**तत्रेति ।**

ननु कोऽनारभ्य विधिस्तत्राह—**अनारभ्येति ।** सामान्येन विधिः सामान्यविधिः। दर्शपूर्णमासीयत्वादिना विशेषणमन्तरा अपूर्वसामान्यसाधनीभूतपात्रत्वावच्छिन्नोद्देशेन पर्णतादिविधायके विधिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रामादिकोऽयमत्र एतद्ग्रन्थपाठः। आपदेवीये हि पर्णतान्यायापवादेन अनारभ्याधीतं साप्तदश्यं विकृतिष्वेव गच्छतीति प्रदर्श्य तदर्थमुपसंहारमुक्त्वा तत्रोपष्टम्भकतया 'सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः' इति वार्तिकमुदाहृत्य इमं वार्तिकन्यायं प्रकृते योजयितुमुक्तम्—अनारभ्यविधिः, सामान्यविधिः, मित्रविन्दादिप्रकरणस्थस्तु विशेषविधिरिति, न तु अनारभ्यविधेर्लक्षणमुक्तम्—सामान्यविधिरिति। न चात्र सामान्यविधेर्विशेषे उपसंहार उच्यते। तस्मादत्रायं ग्रन्थोऽनन्वित इति बोध्यम्। वार्तिके विशेषत इति विशेषविधिनेत्यर्थः। वाक्यस्य स्वानन्तरप्रमाणेभ्यः प्राबल्यमुक्त्वा उदाहरति—**तदिदमिति । इन्द्रेति ।** अत्र इन्द्राग्नी इति पदं विना पाठः श्रेयान्। अथवा आपदेवीये स्थितेन पाठेन भवितव्यम्।

प्रकरणं दर्शयति—**उभयेति ।** उभयस्य उभयी वा आकाङ्क्षा उभयाकाङ्क्षा। अङ्गस्य भाव्याकाङ्क्षां दर्शयति—**प्रयाजादिष्विति।** अङ्गिनः कथम्भावाकाङ्क्षां दर्शयति—**दर्शेति ।** प्रकरणं विभजते—**तच्चेति ।** आद्यं निरूपयति—**मुख्येति ।** मुख्यम् अङ्गि, तस्यभावना तत्सम्बन्धि यत्प्रकरणं तन्महाप्रकरणमित्यर्थः। फलवद्यागाद्यन्वयिभावनासम्बन्धीतिकर्तव्यताकाक्षाघटितोभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं महाप्रकरणमित्युक्तं

किमित्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासादिवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति बोधानन्तरं कथमित्युपकारकाकाङ्क्षा । इत्थं च उभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । तच्च प्रकरणं द्विविधम् । महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं चेति । तत्र मुख्यभावनासम्बन्धिप्रकरणं महाप्रकरणम् । तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । एतच्च प्रकृतावेव । उभयाकाङ्क्षायाः सम्भवात्, न तु विकृतौ । तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशेन कथंभावाकाङ्क्षाया उपशमेन अपूर्वाङ्गानामप्युभयाकाङ्क्षया विनियोगासम्भवात् । तस्मादपूर्वाङ्गानां स्थानादेव विकृत्यर्थत्वमिति ।

भवति। इदमुदाहरन् उक्तं प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं महाप्रकरणेनैवेत्याह—**तेन चेति** । दर्शपूर्णमासौ हि स्वर्गरूपफलवत्त्वादङ्गिनौ । तेन तदन्वितभावनासम्बन्धीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाघटितत्वादत्राङ्गत्वबोधकं प्रकरणं महाप्रकरणमित्यर्थः । महाप्रकरणगतं विशेषमाह—**एतच्चेति** । एवकारं विवृणोति—**न त्विति** । अत्र हेतुमुभयाकाङ्क्षाया असम्भवमुपपादयति—**तत्रेति** । विकृतावित्यर्थः । उभयाकाङ्क्षाया असम्भवे हेतुः कथम्भावाकाङ्क्षोपशम उपशमकारणम् अतिदेशः अतिदेशस्वरूपं प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति ।

ननु विकृतिषु द्वेधाऽङ्गानि भवन्ति कानिचिदतिदिश्यमानानि कानिचिदुपदिश्यमानानीति । उपदिश्यमानान्येव अपूर्वाङ्गानीत्युच्यन्ते । तत्र केषां विषये प्रकरणं नास्तीत्युच्यते । यद्यतिदिश्यमानविषये तर्हि इष्टापत्तिः । प्राकृताङ्गभावनानां प्रकृत्यन्वयादेव भाव्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वात् । यद्यपूर्वाङ्गविषये तन्नोपपद्यते । अपूर्वाङ्गभावनानां भाव्याकाङ्क्षाया अशान्तत्वात् । विकृतिभावनाया अपि कथम्भावाकाङ्क्षायाः सद्भावादिति पूर्वपक्षं सूचयता उक्तम्—**अपूर्वाङ्गानामपीति** । कल्प्योपकारापूर्वाङ्गविषयम् उपदेशमपेक्ष्य क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गविषयोऽतिदेशः प्रबलत्वात् प्रथमं प्रवृत्तविकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षां शमयतीति अपूर्वाङ्गविषये विकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षाया अभावान्न तद्विषयेऽपि उभयाकाङ्क्षासम्भव इति समाधानमतिदेशेन कथम्भावाकाङ्क्षाया उपशमेनेत्यत्रैवाभिसंहितम् । तर्हि अपूर्वाङ्गानां विकृत्यङ्गत्वं केन प्रमाणेनेत्यत्राह—**तस्मादिति** । स्थानं वक्ष्यते ।

अङ्गभावनासम्बन्धिप्रकरणं अवान्तरप्रकरणम् । तेन च अभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वम् । तच्च सन्दंशेनैव ज्ञायते । तदभावे चाविशेषात् सर्वेषां फलभावनाकथम्भावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः । एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वं सन्दंशः । यथाऽभिक्रमणे । तद्धि समानयते जुह्वामुपभृतस्तेजो वा इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै इति । तदनन्तरं यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेत्यादिना

अवान्तरप्रकरणं निरूपयति—**अङ्गेति** । अङ्गभावनासम्बन्धीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाघटितोभयाकाङ्क्षाऽवान्तरप्रकरणमित्यर्थः । तेन कृतमङ्गत्वं उदाहरति–**तेन चेति** । ननु यद्यङ्गभावनानामपि प्रकरणमस्ति तर्हि प्रयाजादीनां अनूयाजादिकमप्यङ्गं स्यात् । आग्नेयादिप्रधानभावनानामिव प्रयाजाद्यङ्गभावनानामपि प्रकरणसत्त्वात् । यदि त्वेवम् आग्नेयादिफलवत्प्रधानयागप्रकरणपठितानामेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावो न भवतीत्युच्यते तर्हि अभिक्रमणमपि प्रयाजाङ्गं न स्यात् । अथात्रास्ति विशेष इति चेत् तर्हि स उच्यतामित्यत्राह—**तच्चेति** । अवान्तरप्रकरणं चेत्यर्थः । फलवत्प्रधानयागप्रकरणपठितानामङ्गभावनानां परस्पराङ्गाङ्गिभावबोधकं प्रकरणरूपं प्रमाणं न भवतीत्युत्सर्गः । यत्र तु सन्दंशोऽस्ति तत्र तस्याङ्गस्य अङ्गान्तरबोधकतया प्रकरणं भवत्येवेत्यपवादः । तथा च प्रयाजेषु सन्दंशसत्त्वात् प्रकरणमस्तीति ज्ञायते । तेनाभिक्रमणं प्रयाजाङ्गं भवति । अनूयाजादिविषये तु सन्दंशो नास्तीति न प्रकरणं न तरां न तदङ्गत्वम्; किन्तु प्रयाजवदेव प्रधानयागप्रकरणात्प्रधानाङ्गत्वमेवेति भावः । एवं सन्दंशाभावे उत्सर्गप्राप्तं यागाङ्गत्वमेवाभिक्रमणस्यापि स्यादित्यभिप्रेत्याह–**तदभाव इति** । सन्दंशाभाव इत्यर्थः । अविशेषात् प्रयाजादि प्रधानाङ्गम् अभिक्रमणादि तु तस्याङ्गस्याङ्गमिति प्रमाणविशेषाभावादित्यर्थः । फलभावनाकथम्भावेन प्रधानभावनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षया ग्रहणप्रसङ्गेन विषयीकरणप्रसङ्गेन । ननु कः सन्दंशो नाम तदाह—**एकेति** । वाक्यान्तरेण विहितमङ्गमनूद्य वाक्यान्तरेण तत्र किञ्चिदङ्गं विधातव्यम् । पुनरपि तदेवाङ्गमनूद्य उत्तरत्र वाक्यान्तरेण किञ्चिदङ्गं विधातव्यम् । अनयोर्वाक्ययोर्मध्ये उभयत्रोद्देश्यत्वेन अनूदितस्याङ्गस्यानुवादमन्तरा किञ्चिदङ्गं विधातव्यम् । तत्र सन्दंश इत्यर्थः । सोऽयं सन्दंशोऽभिक्रमणेऽस्तीत्याह—**यथेति** । उपपादयति —**तत्र हीति** । **समानयत इति** । उपभृति स्थितमाज्यं जुह्वामानयतीत्यर्थः । **अत इति** । उक्तरीत्या सन्दंशस्य सत्त्वात् तेन चावान्तरप्रकरणस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । **प्रयाजाङ्गेति** । प्रयाजाङ्गयोर्मध्य इयर्थः ।

किञ्चिदङ्गं विधीयते। अतः प्रयाजाङ्गमध्ये विहितमभिक्रमणं तदङ्गम्। प्रयाजेरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते कथमेभिरपूर्वं कर्तव्यमिति कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। सा च सन्दंशपठितैरभिक्रमणादिभिः शाम्यति। न चाङ्गभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाभावः। भावनासामान्येन तत्रापि तत्सम्भवात्।

तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकम्। द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा। तथा हि—'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्र फलभावनायां कथम्भावाकाङ्क्षायां सन्निधिपठिताश्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्याकाङ्क्षया इति-

---

नन्ववान्तरमपि प्रकरणमुभयाकाङ्क्षारूपमेव। तत्राभिक्रमणादेर्भाव्याकाङ्क्षायां सत्यामपि प्रयाजादेरन्याङ्गत्वाद् इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा नास्तीत्युभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणाभावात् कथमभिक्रमणादेः प्रयाजाङ्गत्वमिति शङ्कां मनसि कृत्वा प्रयाजादेरपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽस्तीत्याह—**प्रयाजेति**। प्रयाजादीन् यजतीत्यत्र शब्दतो लब्धोंऽशः प्रयाजैर्भावयेदिति। प्रकरणाद् यागोपकारमिति। अपूर्वप्रकरणोक्तरीत्या सर्वाङ्गसाहित्यान्यथानुपपत्त्या लब्धं अपूर्वं कृत्वेति। एवं प्रयाजान् यजतीत्यत्र आख्यातोपात्तभावनायाः प्रकरणाद् भाव्यांशस्य वाक्य एव करणांशस्य लाभे सत्यनन्तरमितिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽपि भवत्येवेति भावः। अस्या आकाङ्क्षाया अभिलाषः कथमेभिरपूर्वं कर्तव्यमिति। एभिः प्रयाजैः। सत्त्वात् प्रकरणसम्भवाद् अभिक्रमणं तदङ्गमिति पूर्वेणान्वयः। नन्वेवं प्रयाजाद्यङ्गभावनानामपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षासत्त्वेऽनूयाजादीनामपि तत्रान्वयः स्यादित्यत्र पूर्वोक्तमेव सन्दंशकृतं विशेषं स्मारयन्नाह –**सा चेति**। **सन्दंशेति**। सन्दंशे प्रयाजानुवादेन विहितयोरङ्गयोर्मध्ये पठितैरिति। पूर्वं हृदि स्थितामङ्गभावनानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाराहित्यशङ्कां निराकरोति—**न चेति**। **भावनेति**। आग्नेयादिप्रधानभावनातुल्यत्वेनेत्यर्थः। भावयेदिति ह्युक्ते किं केन कथमिति सर्वत्रैवाकाङ्क्षात्रयं भवति। न तु आग्नेयेन भावयेदित्यत्रैव कथम्भावाकाङ्क्षा जायते प्रयाजैर्भावयेदित्यत्र न जाग्रत इत्यत्र नियामकं किञ्चिदस्तीत्यर्थः।

सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेत्यङ्गानामनुपदं द्वेधा विभागं करिष्यति। तत्रेदं प्रकरणं क्रियारूपाणामेवाङ्गानां साक्षादङ्गत्वबोधकं न तु श्रुत्यादिप्रमाणान्तरवत् सिद्धरूपाणामपि। क्रियाद्वारा परम्परया त्वेषामिदमङ्गताबोधकमिति प्रकरणस्य प्रमाणान्तरापेक्षया विशेषमाह—**तदिदमिति**। उक्तविधमितिकर्तव्यताकाङ्क्षाघटितमित्यर्थः। क्रियाया एव न द्रव्यगुणादेस्सिद्धवस्तुनः। साक्षाद् द्वारमनपेक्ष्य। किन्तर्हि

कर्तव्यतात्वेनान्वेति । क्रियाया एव लोके कथम्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । न हि कुठारेण छिन्द्यादित्यत्र कथम्भावाकाङ्क्षायामुच्चार्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वेति; किन्तु हस्तेन उद्यम्य निपात्येति उद्यमननिपातन एव । हस्तश्च तद्द्वारेणैवान्वेतीति सर्वजनीनमेतत् । इदं च स्थानादिभ्यो बलवत् । अत एव अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनातीति विदेवनादयो धर्माः अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि स्थानान्न तदङ्गम्; किन्तु प्रकरणात् राजसूयाङ्गमिति ।

प्रकरणेन द्रव्यगुणादेर्ग्रहणमेव नास्ति ? न । अस्त्येव । किन्तु क्रियाविशेषणत्वेनेत्याह—**द्रव्यगुणयोस्त्विति** । **तद्द्वारेति** । क्रियाविशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रोदाहरणं जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । अत्र हि जाघनीविशिष्टपत्नीसंयाजविधौ पत्नीसंयाजस्य साक्षात्, तद्विशेषणत्वेन च जाघन्याः प्रकरणेन ग्रहणम् । क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकमित्येतदुपपादयति—**तथा हीति** । क्रियैव इतिकर्तव्यतात्वेनान्वेतुं योग्या न द्रव्यगुणादीत्यत्र हेतुं वदिष्यन् प्रथमं क्रियैव उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणवशादितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीति प्रतिज्ञां करोति—**यजेतेति** । उभयाकाङ्क्षासद्भावोपपादनायोक्तम् **अश्रूयमाणफलकमिति** । स्ववाक्ये फलश्रवणे सति हि उपकार्याकाङ्क्षा न स्यात् । तत्तु नास्ति प्रयाजादीनामिति । अश्रूयमाणफलकानामपि ज्योतिष्टोमसन्निधौ पठितानां कर्मणां दर्शपूर्णमासभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयाभावात्—**सन्निधिपठितेति** । सन्निधिपठितं च तद् अश्रूयमाणफलकं चेति कर्मधारयः । **क्रियाजातमिति** । एवेति शेषः । हेतुमाह—**क्रियाया एवेति** । अन्वयदर्शनाद् अन्वयदर्शनेन योग्यत्वावसायादित्यर्थः । सिद्धवस्तुनो योग्यताविरहं उदाहरणेन दर्शयति—**न हीति** । उच्चार्यमाणोऽपि पदेनोपात्तोऽपि । अत्र इतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्ये क्रिये दर्शयति—**किन्त्विति** । **इतीति** । इत्येतत्पदप्रतिपाद्ये इत्यर्थः । **उद्यमनेति** । उद्यमननिपातन एव अन्वीयेत इति योज्यम् । द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारेति यदुक्तं तदस्मिन् लौकिके उदाहरणे दर्शयति **हस्तश्चेति** । नात्राधिकमुपपादनमावश्यकमित्यभिप्रायेणाह—**सर्वेति** ।

नन्वेवं यत्र द्रव्यगुणादिविशिष्टानामारादुपकारकाङ्गानामुपदेशः, तत्र क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यगुणादेर्भावनान्वयेऽपि यत्र गुणमात्रोपदेशः, यथा सामविशेषाणां मन्त्रविशेषाणां च, तत्र तस्य इतिकर्तव्यतात्वेन अन्वयाय प्रकरणविषयत्वं साक्षाद्वक्तव्यमेवेति चेत्, न, सिद्धवस्तुन इतिकर्तव्यतात्वासम्भवेन प्रकरणग्रहणासम्भवात् । तदुक्तं वार्तिककृता—

देशसामान्यं स्थानम् । तद् द्विविधम् । पाठसादेश्यं अनुष्ठानसादेश्यं चेति । स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् । पाठसादेश्यमपि द्विविधम् ।

गुणद्रव्ये कथम्भावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः । इति ।

पूर्वार्धस्थो नञिह सम्बध्यते । प्रकृताः क्रियाः फलवन्ति कर्माणि फलभावना एव वा । कथम्भावैः इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया । प्रकरणेनेति पर्यवसितम् । गुणद्रव्ये न गृह्णन्ति तदन्वितानि न भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवमुपदिष्टस्य सिद्धवस्तुन आनर्थक्यं स्यात् । न खल्वितिकर्तव्यतातिरिक्तेन सम्बन्धेन तस्य फलभावनायामन्वयः सम्भवति । अंशत्रयवत्या भावनाया अंशद्वयस्य फलकरणाभ्यां पूरितत्वात् तदतिरिक्तस्य सर्वस्य इतिकर्तव्यतांशपातित्वस्यैव वक्तव्यत्वादिति चेदुच्यते । इतिकर्तव्यताभूतां क्रियां द्वारीकृत्यान्वयात् नानर्थक्यमिति । ननु क्रिया नास्तीत्युक्तम् । सत्यम् । किन्तु कल्प्यते । कथम् ? तेनैव द्रव्यगुणविधिवाक्येन पदाध्याहारादिना । तदिदमभिप्रेत्याह–

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् । इति ।

सोमनाथोऽप्याह चित्राधिकरणपूर्वपक्षे—**अवान्तरप्रकरणेनेति** । यद्यपि 'नावान्तर' इत्यभियुक्तोक्तेः संख्याविशिष्टाज्यद्रव्यमात्रस्य प्रकरणविनियोज्यत्वमनुपपन्नम् । तथाप्याज्यस्य न स्वरूपेण स्तोत्राङ्गत्वं सम्भवति ; किन्तु सन्निधानेन । तच्च सन्निधापनं विना न सम्भवतीति संख्याविशिष्टाज्यानि सन्निधापयेदित्येवमयं विधिः पर्यवसित इति सन्निधापनक्रियायोगादाज्यलक्षणद्रव्यस्य प्रकरणविनियोग उपपद्यत इति भावः तदत्र सिद्धवस्तुन इतिकर्तव्यतात्वं नास्ति । तेन प्रकरणग्राह्यत्वं च नास्तीति वार्तिके उत्तरार्धस्यार्थः । इतिकर्तव्यताभूतक्रियाविशेषणत्वेन भावनान्वयस्तु न्यायनिरपेक्षं सिद्धः । तत्र क्रियायां स्ववाक्योपात्तायां तद्द्वारा द्रव्यगुणादेर्भावनान्वय इत्यनुक्तिसिद्धम् । यत्रापि तु नोपात्ता तत्रापि तां कल्पयित्वा तद्द्वारा तदन्वय इति वार्तिके पूर्वार्धस्यार्थ इति विवेचनीयम् ।

प्रकरणस्य स्वानन्तरप्रमाणापेक्षया प्राबल्यमाह—**इदं चेति** । स्थानादिभ्य इति बहुवचनमविवक्षितम् । स्थानसमाख्ययोर्द्वयोरेव प्रकरणानन्तरप्रमाणत्वात् । तदुक्तमापदेवेन तदिदं स्थानादिप्रमाणाद्बलवदिति । प्राबल्यमुदाहरति—**अत एवेति** । प्रकरणस्य प्राबल्यादेवेत्यर्थः । अभिषेचनीयः सोमयागविशेषो राजसूयान्तर्गतः । स्थानात् सन्निधिपाठरूपात् । तदङ्गमभिषेचनीयाङ्गम् । नात्र स्वारसिकं प्रकरणं किन्तु सन्दंशसम्पादितमित्यन्यत्र स्थितम् ।

अङ्गत्वे पञ्चमं प्रमाणं स्थानं दर्शयति—**देशेति** । समानस्य भावः सामान्यं देशस्य सामान्यं देशसामान्यं तुल्यदेशत्वमित्यर्थः । **पाठेति** । समानो देशो यस्य सः

यथासंख्यपाठः, सन्निधिपाठश्चेति । तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेषु इन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासंख्यपाठात् । प्रथमपठितस्य हि मन्त्रस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् । एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि ।

वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गाननुवादेन विहितानां सन्दंशापतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् । यथा उपहोमानाम् । तेषां हि कैमर्थ्यापेक्षायां

सदेशः, तस्य भावः सादेश्यं पाठस्य सादेश्यं पाठसादेश्यं पाठप्रयुक्तं सादेश्यमित्यर्थः । एवमनुष्ठानसादेश्यमित्यत्रापि । ननु वार्तिके 'तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः' इति क्रमलक्षणत्वेनोक्तस्य देशसामान्यत्वस्य कथं स्थानलक्षणत्वेन भवता अभिधानमित्याशङ्कापरिहाराय स्थानमेव तत्र क्रमपदेनाभिधीयत इत्यभिप्रेत्याह—**स्थानमिति** । अन्योऽर्थः अर्थान्तरं न अर्थान्तरमनर्थान्तरम् । स्थानं क्रमश्चेत्यनयोः पदयोरर्थभेदो नास्तीत्यर्थः । यथासंख्यपाठमुदाहरति—**तत्रेति** । क्रमविहितेष्विति । कर्मस्विति शेषः । 'क्रमविहितेष्टिषु' इति स्वापदेवीये दृश्यते । तथैवात्रापि भाव्यमिति पश्यामः । यथासंख्यं संख्यामनुसृत्य । अस्यैव विवरणम् **प्रथमस्येति** । प्रथमस्य कर्मणः प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलम् । उक्तमेवोपपादयति **प्रथमेति** । अत्र प्रथमविहितस्य कर्मणः स्मारकापेक्षायां प्रथमपठितमेव याज्यानुवाक्यायुगलम् उपतिष्ठत इत्याकाङ्क्षान्तरमप्युपपादनीयम् । **कैमर्थ्येति** । कोऽर्थो यस्य स किमर्थः । कस्मै अयं किमर्थ इति वा । तस्य भावः कैमर्थ्यं तस्याकाङ्क्षेति । समानदेशत्वाद् उभयोः प्रथमपठितत्वेन तुल्यदेशत्वादित्यर्थः । एवमपेक्षिताङ्गिसमर्पणद्वारैवास्य प्रमाणस्य अङ्गताबोधकत्वरूपं विनियोजकत्वमिति वेदितव्यम् ।

सन्निधिपाठं दर्शयति—**वैकृतेति** । विकृतौ भवानि वैकृतानि । वैकृतस्यापि औदुम्बरो यूपो भवतीति प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानस्य औदुम्बरत्वादेरुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनैव ग्रहणमित्यापदेवीय उपपादितम् । तस्मात् तद्व्यावृत्तये प्राकृताङ्गाननुवादेन विहितानामिति । तथा विकृतौ प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले सन्दंशाभिधाने विधीयमानानामामनहोमादीनामपि प्रकरणेनैव विनियोग इत्येतदपि तत्रैवोपपादितम् । तेषां व्यावर्तनायोक्तम्—**सन्दंशापतितानामिति** । तादृशाङ्गयोर्मध्येऽपठितानामित्यर्थः । उदाहरणमाह —**यथेति** ।

फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते। उपस्थितत्वात्। स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेश्च।

पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात्। औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते। तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते। अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायाम् अनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन

नक्षत्रेष्टौ सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा इत्याम्नाता होमा उपहोमा इत्युच्यन्ते। अत्र यथा आमनहोमानामित्यपपाठः। ननु पूर्वोक्तरीत्या विकृतेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः प्राकृताङ्गैरेव शान्तत्वेन उपहोमादिविषये अभावात् कथमेषां विकृत्यर्थत्वमङ्गीक्रियते। एषां भाव्याकाङ्क्षाऽन्यथा न निवर्तत इति चेत् तदर्थं स्वतन्त्रमेव किञ्चित् फलं कल्प्यतामित्याशङ्कां परिहरन् विकृत्यर्थत्वमेव तेषां वक्तव्यम्, न स्वतन्त्रं किञ्चित् फलं कल्पयित्वा तदर्थत्वमित्याह—**तेषां होति**। उपहोमानामित्यर्थः। वैकृताङ्गानामिति वा। व्रीह्यादिवत् विकृतेः स्वरूपेण भाव्यत्वाभावादुक्तम्—**विकृत्यपूर्वमिति**। अत्र हेतुमाह—**उपस्थितत्वादिति**। भावनाया भाव्याकाङ्क्षायां सत्यां यस्य प्रमाणवशेन उपस्थितिर्भवति तस्य ह्यन्वयो न्याय्यः। नानुपस्थितस्य स भवितुमर्हति। तत्र सन्निधिवशाद् विकृत्यपूर्वस्य उपस्थितिरस्ति नान्यस्य। तथाविधस्य प्रमाणस्य कस्यचिदभावादित्यर्थः। ननु विश्वजिता यजेतेत्यत्राश्रुतस्यापि स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वयः सिद्धान्ते अङ्गीकृतः। तथा च तत्र तस्य येन प्रमाणेनोपस्थितिः तेनैवात्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**स्वतन्त्रेति**। कथञ्चिद् विकृत्यपूर्वसम्बन्धे सति हि विकृतिसन्निधिपाठस्य सार्थक्यं स्यात् स्वतन्त्रफलार्थत्वे कथमपि विकृतिसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् तत्सन्निधौ विधानं निष्फलं स्यादित्यर्थः। **स्वतन्त्रं** विकृत्यपूर्वव्यतिरिक्तम्।

अनुष्ठानसादेश्यमुदाहरति—**पश्विति**। पशोः पशुद्रव्यस्य यागस्य धर्माः अङ्गानि यूपच्छेदनादीनि। **अनुष्ठानेति**। पञ्चदिनसाध्यः सोमप्रयोगः। तत्र प्रथमोपसद्दिने सोमक्रयसन्निधौ अग्नीषोमीयपशुर्विधीयते। चतुर्थे तु औपवसथ्याभिधाने दिने यूपच्छेदनादयो धर्मा विधीयन्ते। तेन उपहोमानामिव सन्निधिपाठरूपं स्थानं न सम्भवतीति बोध्यम्। अनुष्ठानसादेश्यमुपपादयति—**औपवसथ्य इति**। न च यस्मिन् दिने आम्नानं तत्रैवानुष्ठानं कथं न भवतीत्याशङ्क्यम्। स एष उपवसथीयेऽह्न्

सम्बध्यते। तच्च स्थानं समाख्यातः प्रबलम्। अत एव शुन्धनमन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात्। न तु पौरोडाशिकमिति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गम्।

समाख्या यौगिकः शब्दः। सा च द्विविधा—वैदिकी लौकिकी च। तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिक्या समाख्यया। अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्ययेति संक्षेपः। तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि षट्प्रमाणानि।

एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि विनियुज्यन्ते अङ्गानि तानि

द्विदेवत्यः पशुरालभ्यत इति वचनबलेन औपवसथ्येऽहन्येव तस्यानुष्ठेयत्वात्। अनुष्ठानसादेश्यस्याङ्गताग्राहकत्वमुपपादयति—**अत इति**। तेषां धर्माणाम् अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानदिने पठितत्वादित्यर्थः। स्थानस्य स्वानन्तरप्रमाणात् प्राबल्यमाह—**तच्चेति**। अत्रोदाहरणमाह—**अत एवेति**।

समाख्यां निरूपयति—**समाख्येति**। योगोऽवयवार्थव्युत्पत्तिस्तेनार्थप्रतिपादको यौगिकः। वैदिकीं समाख्यामुदाहरति—**तत्रेति**। चमसः सोमधारणार्थः पात्रविशेषः, तस्मिन् कर्तव्यं यत् सोमरसभक्षणं तत्र होतुरङ्गत्वमिति। लौकिकीमुदाहरति—**अध्वर्योरिति**। **तत्तत्पदार्थेति**। यजुर्वेदाम्नातप्रयाजादीन्यर्थः। **संक्षेप इति**। एवमेषां प्रमाणानां पूर्वपूर्वस्य स्वानन्तरोत्तरप्रमाणेन विरोधे प्राबल्यदौर्बल्यमुक्तम्। एषामेव सजातीयविरोधे विजातीयेष्वपि एकान्तरितद्व्यन्तरितादिविरोधे च मूलग्रन्थेषु बलाबलनिरूपणं विस्तरेण कृतम्। तत्सर्वमिह विस्तरभिया उपेक्षितमित्यभिप्रायः। आध्वर्यवमित्यादिसमाख्याया आपदेवोक्तप्रकारेण स्थानापेक्षया प्राबल्यं न भवतीत्याद्यभिप्रेत्यापीदमुक्तम्—**संक्षेप इति**। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानीत्युपक्रान्तं अङ्गत्वप्रमाणनिरूपणमुपसंहरति—**तदेवमिति**।

एवं श्रुत्यादिप्रमाणषट्कसहितं विनियोगविधिं निरूप्य सम्प्रति तत्प्रमेयान्यङ्गान्यतिसंग्रहेण निरूपयिष्यन् विधिवाक्यनिरूपणावसरे कथमङ्गनिरूपणमिति सङ्गत्यभावशङ्कायां प्रमाणनिरूपणे सति तत्प्रमेयजिज्ञासायाः स्वरसवाहित्वान्न तन्नि-

द्विविधानि—सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति। सिद्धरूपाणि जातिद्रव्यसंख्यादीनि। तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि—गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि चेत्युच्यन्ते।

रूपगमसङ्गतमिति समाधानाभिप्रायेण उक्तप्रमाणप्रमेयत्वेनाङ्गान्यनुवदन् विभजते—**एतदिति**। विधेराकारं दर्शयति—**समिदादिभिरिति**। समिध इति समिधो यजतीति प्रथमप्रयाजसंज्ञा। ननु विनियोगविधौ अङ्गस्य करणत्वादिरूपेण अङ्गिन उद्देश्यत्वेन चान्वयो वक्तव्यः, दध्ना होमं भावयेदितिवत्। तत्र प्रकृते समिदादिभिरिति समिदादीनामङ्गानां करणत्वेन प्रतिपादनं युज्यते। अङ्गिनां तु दर्शपूर्णमासयागानाम् उद्देश्यत्वेन निर्देशमन्तरा कथं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति करणत्वेन निर्देशः क्रियत इति चेत् श्रूयताम्। अत्र उपकृत्येत्यतः पूर्वं दर्शपूर्णमासयोरित्यध्याहर्तव्यं समिदादिभिर्दर्शपूर्णमासयोरुपकृत्येति। तत्र षष्ठीश्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरुद्देश्यत्वाभिधानाद् दर्शपूर्णमासभाव्यका समिदादिकरणिका भावनेति बोधान्नानुपपत्तिरिति।

नन्वेवं समिदादिभिर्दर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादित्येतावतैव विनियोगविधेः पर्यवसानात्। किमर्थम् उपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यधिकतया दर्शपूर्णमासकरणकभावनाया उपादानम्। उच्यते—समिदादीनामङ्गानामुत्पत्तिविधिः समिधो यजतीत्येवमादिरूपः पठ्यते। विनियोगविधिस्तु उक्तरीत्या कल्प्यते। इत्येवं स्थिते यदि कश्चित् मन्यते प्रयोगविधिरपि कश्चिदतिरिक्तः कल्पनीय इति, तस्य नाङ्गानां पृथक्प्रयोगविधिः कल्पनीय इति प्रतिबोधनाय एवं प्रतिपाद्यते। प्रकरणादिवशेन हि समिदादिभिर्दर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादिति विनियोगे सिद्धे अङ्गानां प्रधानानां च एकवाक्यतया समिदादिरूपाङ्गकलापजन्योपकारपूर्वकं दर्शपूर्णमासयागैरिष्टं भावयेदिति एक एव अङ्गप्रधानानां प्रयोगविधिः कल्प्यते नातिरिक्त इत्यलम्। **सिद्धरूपाणि** निष्पन्नत्वेन भासमानस्वरूपाणि। पचति पपाचेत्येवमादौ हि पाकादिक्रियायाः पुरुषप्रयत्नसाध्यतया भानमिति तिङन्ताभिधेया क्रिया साध्यरूपा भवति। घटो बर्हिः, एकं द्वे इत्यादौ तु न तथा भानमिति सिद्धरूपता। संख्यादीत्यादिना आरुण्यश्वैत्यादिगुणान्तराणां ग्रहणम्। एषां सिद्धरूपाणामङ्गानां क्रियारूपेभ्यो विशेषमाह—**तानि चेति**। दृष्टार्थानि दृष्टफलानि। न तु क्रियारूपाणीव दृष्टार्थान्यदृष्टार्थान्युभयार्थानि

कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम् । यथाऽवघातप्रोक्षणादि । तच्च त्रिविधम्—दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थम्, दृष्टादृष्टार्थं चेति । तत्र दृष्टार्थमवघातादि । अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि । तद्धि द्रव्यत्यागांशेनैवादृष्टं देवतोद्देशांशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । इदमेव च आश्रयिकर्मेत्युच्यते । द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्माऽऽरादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि । आरादुपकारकं च परमा-

---

चेत्येवकारार्थः । एवं दृष्टार्थत्वेन एकविधत्वादेवात्र नाधिकं वक्तव्यमिति हृदयम् । क्रियारूपाणि निरूपयितुं विभजते—**क्रियेति** । गुणभूतानि कर्माणि गुणकर्माणि—प्रधानभूतानि कर्माणि प्रधानकर्माणि । उभयेषामेषां क्रियारूपाणां व्यावहारिकीं संज्ञामाह—**एतान्येवेति** । यथासंख्यमिति शेषः ।

सन्निपत्योपकारकं लक्षयति—**कर्मेति** । कर्मणो यागादेरङ्गं यद् द्रव्यं व्रीह्यादि तदाद्युद्देशेनेत्यर्थः । एतेन द्रव्यादिकं प्रति गुणत्वादेव गुणकर्मत्वमिति गुणकर्मत्वोपपादनमपि कृतं वेदितव्यम् । तदिदं सन्निपत्योपकारकं त्रिविधमित्यभिप्रेत्याह—**तच्चेति** । ननु कथमेकस्य कर्मण उभयार्थत्वमित्याशङ्क्य अंशभेदेन तदुपपत्तिरिति समाधानमभिप्रेत्याह—**तद्धीति** । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो हि यागः । तत्र एकांशो दृष्टार्थः । अन्योऽदृष्टार्थ इति न विरोध इति । उभयार्थस्य कर्मणो नामान्तरमाह—**इदमेवेति** । प्रयाजादिवद् अदृष्टार्थत्वे सत्येव द्रव्यादिकमपि गुणकर्मवदाश्रयतीति आश्रयीत्यभिधानम् । अस्य इदमेव चेत्यादिग्रन्थस्य सर्वेषु मुद्रितपुस्तकेष्वन्यत्र पाठः प्रामादिकः । आरादुपकारकं लक्षयति—**द्रव्याद्युद्देशेनेति** । अस्यैव विवरणम्—**केवलमिति** । एतेन द्रव्यादीनामुद्देश्यत्वाभावाभिधानद्वारा गुणत्वप्रत्यायनाद् द्रव्यादिकमपेक्ष्य प्राधान्यात् प्रधानकर्मत्वमिति ज्ञापितमिति ज्ञेयम् । पूर्वं श्रुतिनिरूपणप्रकरणे एवं सर्वेष्वङ्गेष्वपूर्वप्रयुक्तमङ्गत्वं बोध्यमित्युक्तम् । तत्रेदानीम् आरादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोर्विषये विशेषमाह—**आरादुपकारकं चेति** । **उत्पत्तावेवेति** । न तु सन्निपत्योपकारकवद् यागस्वरूपनिष्पत्तिद्वारा इति एवकारार्थः । **यागस्वरूपेऽपीति** । अपिना उत्पत्त्यपूर्वसमुच्चयः । यागस्वरूपद्वारा उत्पत्त्यपूर्वं उपयुज्यत इत्यर्थः । यागस्वरूप उपयुज्यमानानामेवाङ्गानाम् उत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमिति ज्ञापनाय एवं वक्राभिधानमिति ज्ञेयम् ।

पूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते । सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ।

॥ अथ प्रयोगविधिः ॥

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावाद् अविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । विलम्बे हि अङ्गप्रधान-

---

ननु कथं सन्निपत्योपकारकाणां यागस्वरूपोपयोगित्वमित्याशङ्क्योक्तम्—**द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेति**। द्रव्यदेवते हि यागस्य रूपे। सन्निपत्योपकारकाणि चाङ्गानि द्रव्यदेवतान्यतरसंस्काररूपाणि भवन्ति । तेन सन्निपत्योपकारकाणां यागस्वरूपनिष्पादकत्वमिति भावः। तथा च परमापूर्वप्रयुक्तत्वमारादुपकारकाणाम् उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वं सन्निपत्योपकारकाणामिति विशेष उक्तो भवति। विनियोगविधिप्रकरणमुपसंहरति—**एवमिति** ।

॥ इति विनियोगविधिप्रकरणम् ॥

प्रयोगविधिं निरूपयति—**प्रयोगेति**। प्रकर्षेण आशुः, प्राशुः तस्य भावः प्राशुभावः प्रयोगस्य यः प्राशुभावः शैघ्र्यम् अविलम्बस्तस्य बोधकः प्रयोगविधिरित्यर्थः। प्रयोगोऽनुष्ठानम् । नन्वस्य लक्षणस्य किं लक्ष्यं तत्राह—**स चेति** । प्रयाजानुयाजादि-प्राच्योदीच्याङ्गसहिताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्ययमेव प्रयोगविधिरित्यर्थः। न त्वङ्गविधिप्रधानविधिभ्योऽतिरिक्तः प्रयोगविधिर्नाम कश्चिच्छ्रूयत इत्येवकारार्थः। नन्वस्य साङ्गदर्शपूर्णमासकर्तव्यताबोधकस्य कथं प्रयोगप्राशुभावबोधकत्वमित्यत्राह—**स हीति**। अयं भावः—प्रयोगविधिस्तावत् फलकामस्य सर्वाण्यङ्गप्रधानानि कर्तव्यानीति बोधयति । तत्र बहुषु कर्तव्येषु युगपदशक्यत्वात् प्रथममेकं कृत्वाऽनन्तरमन्यत् कर्तव्यम्। तत्र किमेकमङ्गं कृत्वा कञ्चित् कालं विलम्ब्यानन्तरम् अङ्गान्तरं प्रधानं च कर्तुं युक्तम् उत एकस्यापि क्षणस्य विलम्बमन्तराऽनन्तरक्षण एव कर्तव्यमिति विमर्शे विलम्ब्य कर्तव्यमिति वचनविशेषस्यादर्शनात् सर्वाण्यङ्गप्रधानान्यविलम्बेन कर्तव्यानीत्यत्र प्रयोगविधिस्तात्पर्यवानिति निश्चीयते। तथा च तस्य प्राशुभावबोधकत्वमिति। अत्र यदि कश्चिदाशङ्केत विलम्ब्य कर्तव्यमिति वचनाभावमात्रेण अविलम्ब्य कर्तव्यमिति

विध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः। विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्।

स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः

कथं सिद्ध्यति। न ह्यविलम्ब्य कर्तव्यमिति वचनान्तरमस्ति। प्रयोगविधिस्तु सर्वाण्यङ्गानि प्रधानं च कर्तव्यानीत्येतावन्मात्रं बोधयति। न तु तेषामनुष्ठानेऽविलम्बमपि—इति, तन्निरस्यति—**न चेति**। सर्वाण्यङ्गप्रधानानि कर्तव्यानीति बोधयता प्रयोगविधिना सर्वेषामङ्गप्रधानानां मिथः साहित्यमपि बोध्यत इत्यन्यत्र स्थितम्। तच्च साहित्यं विलम्बे सति नोपपद्यत इति श्रुतसाहित्यान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिप्रमाणसहितः प्रयोगविधिरेवाविलम्बबोधको भवतीत्याह—**विलम्बे हीति। अङ्गेति।** अङ्गप्रधानानां विधयस्तेषामेकवाक्यता प्रयोगविधिस्वरूपा तयाऽवगतं यत् तत्साहित्यं तेषामङ्गप्रधानानां मिथः साहित्यं तस्यानुपपत्तिरिति। उपपादयति—**विलम्बेनेति। इतीति।** इत्येवंरूपो यः साहित्यव्यवहारस्तदभावात्।

एवं साहित्यबोधनद्वारा यदविलम्बबोधकत्वं तत् प्रयोगविधेर्लक्षणमित्युक्तम्। अथ तस्याविलम्बस्य निर्वाहकं क्रम इत्युच्यमानमर्थान्तरमपि प्रयोगविधिना इत्यभिधास्यन् प्रथमं तन्निर्वाहकत्वमाह—**स चेति**। प्रयोगविधिना बोध्यमानश्चेत्यर्थः। **नियम इति**। बहुषु पदार्थेष्वनुष्ठीयमानेषु यः कश्चित् क्रमोऽवश्यम्भावी। स तु पुरुषभेदेन कालभेदेन च भिद्यते। तादृशः क्रम इह नोच्यते। तस्याविलम्बहेतुत्वाभावात्। किन्त्वस्य पदार्थस्यानन्तरमयमेव पदार्थः कर्तव्यः, तस्यानन्तरमयमेव तस्यानन्तरमयमेवेति सर्वदा सर्वैरादरणीयतया निश्चितो यः क्रमः स इहोच्यत इति भावः। अविलम्बहेतुत्वं क्रमस्योपपादयन् क्रमाभावे अविलम्बो न भवतीत्याह—**अन्यथेति।** क्रमानाश्रयण इत्यर्थः। प्रयोगविक्षेपापत्तेरित्यत्रान्वयः। प्रयोगस्य विक्षेपो विलम्बः। ननु क्रमानाश्रयणे कथं विलम्ब इत्यत्रोक्तम्—**किमेतदिति**। पूर्वमेव क्रमनिश्चयाभावे प्रयोगमध्ये एतत् कर्म किमेतस्य कर्मणोऽनन्तरम्, उत एतस्यानन्तरमिति विचारो जायेत। तेन च विचारेण विलम्बो जायेतेति भावः। अत्र विक्षेपः पदार्थलोप इति व्याचक्षाणा भाट्टालङ्कारकारप्रभृतयोऽत्यन्तमुपेक्षणीयाः। किमेतदित्याद्यनन्वयात्। क्रमाभावे पदार्थलोपापत्तेः क्रमे सति अविलम्बो भवतीत्युपपादनस्य चात्यन्तं परिहास्यत्वात्। एवमविलम्बनिर्वाहकत्वं क्रमस्योक्तम्। अथ तादृशा-

प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अत एव अङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्।

॥ श्रुतिक्रमनिरूपणम् ॥

तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः। तच्च द्विविधम्—केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति। तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरम्। वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात्। वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्। एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात्।

विलम्बसिद्धये तादृशं क्रममपि स एव प्रयोगविधिर्विधत्त इत्याह—**अत इति**। अन्यथा प्रयोगविक्षेपापत्तेरित्यर्थः। ननु क्रमस्य विधानमशक्यम्, स्वतन्त्रपदार्थत्वाभावात्। न हि दानहोमादिवत् क्रमः स्वतन्त्रः पदार्थः। स्वातन्त्र्येण बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वाद् इत्याशङ्क्योक्तम्—**पदार्थविशेषणतयेति**। सत्यं न स्वतन्त्रपदार्थः क्रमः। अत एव न साक्षाद्विधिविषयीभवितुमर्हति। तथापि समिद्यागानन्तरं तनूनपाद्यागः कर्तव्यः, तदनन्तरं इड्यागः कर्तव्य इत्येवंरूपेण स्वतन्त्रपदार्थभूतयागादिविशेषणतया विधातुं शक्यत एवेत्यलम्। प्रसङ्गाद् इदमपि प्रयोगविधेर्लक्षणं भवतीत्याह—**अत एवेति**। क्रमविधायकत्वादेवेत्यर्थः।

क्रमं लक्षयति—**तत्रेति**। उक्तरीत्या प्रयोगविधौ विषयीभूत इत्यर्थः। **विततीति**। प्रथममेकमङ्गम् अनन्तरमन्यद् अनन्तरमन्यद् अनन्तरमन्यदिति चरमाङ्गपर्यन्तं यदानुपूर्व्यं सा विततिः। तस्या विशेषो नाम वक्ष्यमाणप्रमाणषट्कानुगृहीतत्वम्। सेयं विततिः सर्वाङ्गप्रधानव्यासक्ता। अथ एकैकपदार्थवृत्तितयाऽन्यादृशं क्रमस्वरूपमाह—**पौर्वापर्यति**। पूर्वापरयोर्भावः पौर्वापर्यम् आनन्तर्यमित्यत्र तात्पर्यम्। पूर्वपदार्थानन्तर्यम् उत्तरपदार्थस्य क्रम इत्यर्थः। प्रयोगविधिविधेयस्यास्य क्रमस्य सहकारिप्रमाणानि निरूपयितुमाह—**तत्रेति**। उक्तविधे क्रम इत्यर्थः। श्रुतिं निरूपयति—**तत्रेति**। क्रमः परो बोध्योऽर्थो यस्य तत् क्रमपरं वचनम्। क्रमपरं वचनं विभजते—**तच्चेति**। **केवलेति**। केवलश्चासौ क्रमश्च तत्परमिति। **तदिति**। तेन क्रमेण विशिष्टः पदार्थस्तत्परम्। आद्यमुदाहरति—**तत्रेति**। वेदो दर्भमुष्टिविशेषः।

सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती। तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रम-प्रमाणत्वात्। अत एवाऽऽश्विनग्रहस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद् दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम्।

॥ अर्थक्रमः ॥

यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः। यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति अग्निहोत्रयवागूपाकयोः। अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते। स चायं पाठक्रमात्-

---

नन्वत्र कस्माद् वेदिकरणादिपदार्थस्य न विधानमित्यत्राह—**वेदीति**। द्वितीयमुदाहरति—**वषट्कर्तुरिति**। **क्रमेति**। प्राथम्यरूपक्रमविशिष्टो यो भक्षणरूपः पदार्थस्तद्विधायकमित्यर्थः। नन्वत्र कस्माद् मानान्तरप्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्यमात्रविधिर्न भवतीत्यत्राह—**एकेति**। एकस्मिन्नर्थे प्रसरो वृत्तिर्यस्य तत् पदम् एकप्रसरं तस्य भाव एकप्रसरता। एकः प्रसरो ययोस्तयोर्भाव इति वा। एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यमित्यर्थः। तस्या भङ्गभयेनेति। भक्षानुवादेन प्राथम्यविधाने हि भक्षस्योद्देश्यत्वेन प्राथम्यस्य च विधेयत्वेन भावनायामन्वयेन परस्परमनन्वयात् प्रथमभक्षपदस्य समासावगतं यदेकार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामर्थ्यं तस्य भङ्गो भवेदिति। श्रुतेः क्रमबोधकप्रमाणान्तरेभ्यः प्राबल्यमाह—**सेयमिति**। तत्र हेतुमाह—**तेषामिति**। इतरप्रमाणानामित्यर्थः श्रुतिलिङ्गादिवदिदमुपपादनीयम्। श्रुतिपाठयोर्विरोधे श्रुतेः प्राबल्यमुदाहरति—**अत एवेति**। ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीति तृतीयस्थाने आश्विनग्रहणं श्रूयते।

अर्थक्रममाह—**अत्रेति**। येषु पदार्थेषु क्रमनिर्णयः प्रयोजनवशात् तत्सम्बन्धी क्रमः अर्थक्रम इत्यर्थः। यत्र प्रयोजनवशेन निर्णय इति पाठः श्रेयान्। यत्र यस्मिन् क्रम-इत्यर्थः। उदाहरति—**अथेति**। आर्थत्वं क्रमस्योपपादयति—**अत्रेति**। तत्पाको यवागूपाकः। अर्थक्रमस्य पाठक्रमात् प्राबल्यमाह—**स चेति**। तदेवात्राप्युदाहरणमिति मन्वानः प्राबल्ये युक्तिमाह—**यथापाठमिति**। अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति पाठानुसारेण पूर्वमग्निहोत्रहोमः, अनन्तरं यवागूपाक इत्येवमनुष्ठाने सतीत्यर्थः। **क्लृप्तेति**। यवागूपाकस्येति शेषः। अग्निहोत्रहोमनिष्पत्तिः क्लृप्तं प्रयोजनम्। यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनात्। तस्य बाधः स्यात्। न ह्यनन्तरं पक्ष्यमाणाया यवाग्वाः पूर्वं क्रियमाणाग्निहोत्रहोमनिष्पत्तिः प्रयोजनं भवितुमर्हति।

बलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधोऽदृष्टार्थत्वञ्च स्यात् । न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनमस्ति ।

॥ पाठक्रमः ॥

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते । येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति । यथाप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम् । स च पाठो द्विविधः—मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्यानां पाठाद्यः क्रम आश्रीयते स मन्त्रपाठात् । स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद् बलीयान् । अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद् बहिरेवेदं कर्तव्यमिति अवबोध्य कृतार्थम् । मन्त्राः पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते । तेन अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीन-

---

द्रव्यान्तरेणैव तस्य निष्पन्नत्वात् । एवं क्लृप्तहानिरूपं दोषमभिधाय अक्लृप्तकल्पनरूपं दोषान्तरमाह—**अदृष्टार्थत्वं चेति** । ननु होमरूपदृष्टप्रयोजनस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वेऽपि अन्यत् किञ्चिद्दृष्टप्रयोजनं यवागूपाकस्यास्त्वित्यत्राह—**न हीति** । शास्त्रबोधितं हि प्रयोजनं भवति । नैच्छिकं किञ्चित् । शास्त्रं च यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीति होमनिष्पादनमेव प्रयोजनं बोधयति । तस्य च प्रकारान्तरेण पूर्वमेव निष्पत्तौ विहितस्य अनन्तरं क्रियमाणस्य यवागूपाकस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं कल्पनीयमिति भावः ।

उक्तेषु श्रुत्यादिषु षट्सु क्रमप्रमाणेषु श्रुतिः, अर्थः, स्थानमिति त्रयं स्वरूपेण पदार्थानां क्रमबोधकम् । पाठो मुख्यं प्रवृत्तिरितीदं त्रयं तु न तथा । किन्तु स्वीयेन क्रमेण पदार्थानां क्रमबोधकम् । तस्मात् पाठस्य स्वीयं क्रमं तावदादौ निरूपयति—**पदार्थेति** । तेन पदार्थानां क्रमः प्रमीयत इत्याह—**तस्माच्चेति** । प्रमापकत्वमुपपादयति—**येनेति** । अर्थस्य प्रत्ययं प्रतीतिं बोधमित्यर्थः । **यथाप्रत्ययमिति** । प्रतीतिक्रमानुरोधेनेत्यर्थः । पाठं विभजते—**स चेति** । आद्यस्य क्रमबोधकत्वमुदाहरति—**तत्राऽऽग्नेयेति** । आग्नेययाज्यानुवाक्यायुगलं पूर्वं पठ्यते । अनन्तरमग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलम् । एवं चानेन मन्त्रपाठक्रमेण पूर्वमाग्नेययागः पश्चादग्नीषोमीय इत्यनयोः पदार्थयोः क्रमः सिद्ध्यतीत्यर्थः । लाघवादत्रैव पाठद्वयस्य बलाबलमाह—**स चायमिति** । हेतुमाह—**अनुष्ठान इति** । हेतुमुपपादयति—**ब्राह्मणेति** ।

त्वाद् अन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इति । प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्येवं विधिपाठक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमात् । यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजादीनां (क्रम)स्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते ।

॥ स्थानक्रमः ॥

स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशे योऽनुष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव साद्यस्क्रे अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चात् तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः । तथाहि । ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः अग्नीषोमीयः सवनीय आनुबन्ध्यश्चेति । ते च भिन्नदेशाः । अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि । सवनीयः सुत्याकाले । आनुबन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्क्रो नाम सोमयागविशेषः । स चाव्यक्तत्वाद् ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्क्रे चोदकप्राप्ताः । तेषां तत्र साहित्यं श्रुतं सह पशूनालभत इति । तच्च साहित्यं सवनीयदेशे । तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः । स्थानातिक्रमणसाम्याच्च । सवनीयदेशे ह्यनुष्ठानेऽग्नीषो-

---

ननु व्याप्रियन्तां नाम । तावता कथं क्रमबोधनेऽन्तरङ्गत्वमित्यत्राह—**तेनानुष्ठानेति** । तत्क्रमस्य स्मरणक्रमस्य । ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रममुदाहरति—**प्रयाजानामिति** । पूर्वं मन्त्रपाठादिति क्रमपदं विनोक्तेः, अत्र ब्राह्मणपाठक्रमादिति क्रमपदघटनेनोक्तेश्च नातीव विशेष इति ध्येयम् । ननु पूर्वं ब्राह्मणवाक्यपाठस्य क्रमबोधने व्यापारो नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—**यद्यपीति** । **स्वीक्रियन्त इति** । तथा च स्मारकत्वे स्थिते तदीयक्रमात् स्मार्याणां प्रयाजादीनां क्रमः सिद्ध्यतीति भावः ।

स्थानात्क्रमं निरूपयन् स्थानपदार्थमाह—**स्थानमिति** । ननु स्थानशब्दस्य उपस्थित्यर्थकत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्कायां स्थानप्रयोज्यत्वात् लक्षणया स्थानमुपस्थितिरिति समाधानमभिप्रयन् तस्य क्रमहेतुत्वमुपपादयति—**यस्य हीति** । यस्य स्थानवतो देशे स्थाने यः स्थानान्तरस्थितस्तत्स्थानशून्यः प्रमाणान्तरवशादनुष्ठीयते तत्पूर्वतने तस्मात् स्थानवतः पूर्वकर्तव्ये पदार्थे कृते स एव स्थानवानेव

मीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं भवति। अग्नीषोमीयदेशे त्वनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम्। आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात्। एवमनुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः। तथा च सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम्। आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः। तथा च प्रकृतावाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोतीत्याश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो विहित इति साद्यस्क्रेऽप्याश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात्प्रथममनुष्ठानम्। इतरयोस्तु पश्चादित्युक्तम्।

॥ मुख्यक्रमः ॥

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रमः स मुख्यक्रमः। येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत्क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति। व्युत्क्रमेणानुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं केषाञ्चिदत्यन्तव्यवधानं स्यात्। तच्चायुक्तम्। प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः। अतः

पदार्थः। अत्र द्वितीययच्छब्दप्रतिनिर्देशकस्तच्छब्दः पञ्चम्यन्तोऽध्याहर्तव्यः। तस्मात् स्थानशून्यात् प्रथमं पूर्वमुपस्थितो भवतीत्यर्थः। उपस्थितिक्रमानुसारेण च पदार्थानामनुष्ठानमित्युपपन्नं स्थानस्य क्रमबोधकत्वमिति। उदाहरणमाह—**अत एवेति**। स्थानरूपप्रमाणसद्भावमाह—**तस्मिन्निति**। सवनीयसम्बन्धिनीत्यर्थः। काऽसौ सवनीयदेश इत्यत्रोक्तम्—**आश्विनग्रहणानन्तरमिति**। एवं संगृह्योक्तं विवरीतुमारभते—**तथा हीति**। **साद्यस्क्र इति**। समानेऽहनि क्रियमाण इत्यर्थः। समाने एकस्मिन्। **अव्यक्तत्वादिति**। स्वार्थविहितदेवताशून्य इत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः। **साहित्यमिति**। एककालानुष्ठेयत्वमित्यर्थः। नन्वस्तु प्रकृतौ भिन्नकालानुष्ठेयानां त्रयाणां साद्यस्क्रे एककालानुष्ठेयत्वम्। तत्तु सवनीयदेश इति कथम्? अग्नीषोमीयस्य आनुबन्ध्यस्य वा देशेऽप्युपपत्तेरित्यत्राह—**तच्चेति**। **तस्येति**। सवनीयदेशस्येत्यर्थः। प्रत्यासत्तिः सन्निकर्षः। युक्त्यन्तरमाह—**स्थानेति**। इदमुपपादयति—**सवनीयेति**।

मुख्यक्रममाह—**प्रधानेति**। **मुख्यक्रम इति**। मुख्यप्रयोज्यः क्रम इत्यर्थः। प्रधानक्रमस्य अङ्गक्रमनियामकत्वमुपपादयति—**येन हीति**। उदाहरणमाह **अत एवेति**। **अभिघारणमिति**। प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति वाक्यविहितमभिघारणम्।

प्रधानक्रमोऽपि अङ्गक्रमे हेतुः। अत एव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणम्। पश्चादैन्द्रस्य दध्नः। आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात्। एवं च द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानम्। व्युत्क्रमेणाभिघारे त्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यन्तमव्यवधानम्। ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयागयोर्द्व्यन्तरितं व्यवधानम्। तच्चायुक्तमित्युक्तमेव।

स च मुख्यक्रमः पाठक्रमाद् दुर्बलः। मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः, पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान्। स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाच्च बलवान्। प्रवृत्तिक्रमे हि बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षात्। मुख्यक्रमे तु सन्निकर्षात्।

प्रधानक्रमसद्भावमाह–**आग्नेयेति**। **पौर्वापर्यादिति**। आग्नेययागस्य पूर्वम् ऐन्द्रयागस्य तदनन्तरं च कर्तव्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तामुपपत्तिमत्र प्रदर्शयति–**एवं चेति**। **एकेति**। अन्तरितो व्यवधानप्रयोजको मध्ये स्थितः पदार्थः। एकोऽन्तरितो यस्मिन् व्यवधाने तदेकान्तरितम्। एवमुत्तरत्रापि। व्युत्क्रमेण प्रधानक्रमानादरेण। पूर्वमैन्द्रहविषः पश्चादाग्नेयहविषश्चाभिघारणे कृत इत्यर्थः। अस्य मुख्यप्रमाणकस्य क्रमस्य पूर्वोक्तपाठप्रमाणकक्रमापेक्षया दौर्बल्यमाह–**स चेति**। तत्र युक्तिमाह–**मुख्येति**। **प्रमाणान्तरेति**। मन्त्रपाठब्राह्मणपाठान्यतरसापेक्षो यः प्रधानानां क्रमस्तत्प्रतिपत्तिसापेक्षतयेत्यर्थः। **पाठक्रमस्त्विति**। पाठप्रमाणकः क्रम इत्यर्थः। **निरपेक्षेति**। निरपेक्षो यः स्वाध्यायपाठक्रमस्तन्मात्रेत्यर्थः। **न तथेति**। न विलम्बितप्रतीतिक इत्यर्थः। अत्रोदाहरणम्–आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयेषु क्रमेणानुष्ठीयमानेष्वपि उपांशुयाजाज्यनिर्वापो मुख्यक्रमाद् अग्नीषोमीयव्रीहिनिर्वापात् पूर्वं नानुष्ठीयते। मुख्यक्रमस्य दुर्बलत्वात्। किन्तु पाठक्रमात् ततः पश्चादनुष्ठीयते। पाठक्रमस्य प्रबलत्वादिति। इदानीं मुख्यक्रमस्यैव स्वानन्तरप्रवृत्तिक्रमात् प्राबल्यमाह––**स चायमिति**। प्रवृत्तिक्रमाच्चेति। चकारो भिन्नक्रमः। **प्रवृत्तिक्रमाद् बलवांश्चेति**। तत्र युक्तिमाह–**प्रवृत्तीति**। प्रवृत्तिक्रमे अङ्गानां मिथः साहित्यरक्षणं तन्त्रम्। मुख्यक्रमे तु अङ्गानां प्रधानसाहित्यरक्षणं तन्त्रम्। तस्मान्मुख्यक्रमः प्रबल इति संक्षेपः। निरूपयिष्यमाणः प्रवृत्तिक्रमश्चात्र सम्यक् चिन्तनीयः।

॥ प्रवृत्तिक्रमः ॥

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्याऽनुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः। यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु। प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः। अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनादीनां साहित्यं सम्पाद्यम्। तच्च प्राजापत्यपशूनां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते। तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानम-

---

प्रवृत्तिक्रमं लक्षयति—**सहेति**। अत्र द्वितीयादिपदार्थानामित्येतदारभ्य लक्षणमुच्यते। ननु एकैकः पदार्थः सकृदनुष्ठेयः, तत्र का क्रमापेक्षेत्यत्र, यत्र एकैकः पदार्थो बहुकृत्वोऽनुष्ठेयो भवति तत्रैवायं प्रवृत्तिक्रम इति समाधानाभिप्रायेणोक्तम् **आवृत्त्याऽनुष्ठाने कर्तव्य इति**।

ननु कुत्राङ्गानामावृत्त्याऽनुष्ठानमित्यत्रोक्तम्—**सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेष्विति** अनेकेषु यागेषु एकस्मै फलाय एकेन प्रयोगेण क्रियमाणेषु तत्सम्बन्धीन्यङ्गानि प्रतिप्रधानम् आवृत्त्या अनुष्ठेयानि भवन्तीत्यर्थः। तत्र प्रयाजादीनामारादुपकारकाणां तन्त्रत्वेन आवृत्त्यभावादुक्तम्—**सन्निपातिनामिति। प्रथमानुष्ठितेति**। एतेन प्रथमानुष्ठानं प्रवृत्तिरिति व्याख्यातं भवतीति ज्ञेयम्। **प्रवृत्तिक्रम इति**। प्रवृत्तिप्रमाणकः क्रम इत्यर्थः। उदाहरणमाह—**यथेति**। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति वाक्येन विहिताः सन्ति सप्तदश प्राजापत्याः पशवः। तेषां चाङ्गानि उपाकरणनियोजनादीनि। तत्र यस्मात्कस्माच्चित्पशोरारभ्य सर्वेषां पशूनामुपाकरणं कर्तव्यम्। अनन्तरं तेनैव क्रमेण सर्वेषां नियोजनादिकमपि क्रियत इति तत्र प्रवृत्तिक्रम इत्यर्थः।

ननु प्रथमम् एकस्यैव पशोः सर्वम् उपाकरणनियोजनादिकमङ्गजातं कृत्वा अनन्तरमन्यस्य सर्वम् अनन्तरमन्यस्य सर्वमित्येव कस्मान्न क्रियत इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह—**प्राजापत्या हीति**। नन्वस्मिन् वाक्ये इतिकर्तव्यतावाचकपदाभावात् कथं सेतिकर्तव्यताकानाम् एककालत्वमित्यत्रोक्तम्—**तृतीयानिर्देशादिति**। यत्र प्रधानस्य द्वितीयया निर्देशस्तत्र विधेयस्य प्रधानमात्रेऽन्वयः। यत्र तु तृतीयया निर्देशस्तत्र साङ्ग एव प्रधानेऽन्वय इति स्थितो न्यायः। तेनात्र पशुयागानां प्राजापत्यैरिति तृतीयानिर्देशाद् वैश्वदेवीं कृत्वेति वैश्वदेव्युत्तरकालस्य विधेयस्य साङ्गेष्वेव

शक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्यवहितानुष्ठानात्सम्पाद्यम् । तत्रैक-स्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम् । एवं नियोजनादिकमपि । तथा च प्राजापत्येषु कस्माच्चित्पशोरारभ्य एक एव सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः । स प्रवृत्तिक्रमः । सोऽयं श्रुत्या-दिभ्यो दुर्बलः । तदेवं सङ्क्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः ।

तेष्वन्वय इति भावः । **एककालत्वेनेति ।** सप्तदशापि यागा युगपत्कर्तव्याः सप्तदशानां पशूनामुपाकरणं युगपत्कर्तव्यम् । एवं नियोजनादिकमपि युगपत्कर्तव्यमिति विधीयत इत्यर्थः । एवं साङ्गानामेककालत्वेन विहितत्वात् प्रधानेष्वपि एककालत्वरूपं साहित्यं सम्पाद्यमित्याह—**अत इति ।** तत्र प्रकृतोपयोगितया अङ्गानां साहित्यमन्या-दृशमित्युपपादयिष्यन् प्रधानानां यथाश्रुतं साहित्यमुपपन्नमित्याह—**तच्चेति ।** साहित्यं चेत्यर्थः । **सम्प्रतिपन्नेति ।** प्रजापतिरूपैकदेवताकत्वेनेत्यर्थः । इदानीमङ्गेषु यथाश्रुतं साहित्यमनुपपन्नमित्याह—**तदङ्गानां चेति ।** प्राजापत्याङ्गानां चेत्यर्थः । **युगपदिति ।** उपाकरणस्य एकस्मिन्नेव काले सर्वेषु पशुषु अनुष्ठानमशक्यम् । एवं नियोजनादीनामित्यर्थः । तर्हि कथं साहित्यसम्पादनमित्यत्राह—**अत इति ।** आनन्तर्य-रूपं साहित्यमित्यर्थः । अव्यवहितानुष्ठानमेव उदाहरणे प्रदर्शयति—**तत्रेति ।** **एवमिति ।** एकस्य कृत्वा अपरस्य कर्तव्यमित्यर्थः । एवं सर्वेषु पशुषु प्रोक्षणादेरेकै-कस्याङ्गस्य आनन्तर्यपर्यवसितस्य साहित्यस्य बोधनात् सर्वेषां पशूनां प्राथमिकमङ्गं कृत्वैवानन्तरमङ्गमनुष्ठेयं न त्वेकस्यैव पशोः सर्वाङ्गानुष्ठानम् । तथा प्रथमपदार्था-नुष्ठानक्रमेण द्वितीयादिपदार्थाः कर्तव्या इति सिद्ध्यत्यत्र प्रवृत्तिक्रम इति पूर्वोक्त-शङ्कां परिहरन्नाह **तथा चेति ।** एवमेकस्यैवाङ्गस्य अङ्गिभेदेनाभ्यासे कर्तव्ये यत्साहित्यं प्रयोगविधिप्रमेयं तदिह पदार्थानुसमयनिर्वाहकतया प्रतिपादितम् । प्रथम-पदार्थानुष्ठानक्रमेणैव द्वितीयादिपदार्थाः कर्तव्या इति प्रवृत्तिक्रमस्य, एकैकाङ्गस्य अङ्गान्तरेण यत्साहित्यं तन्नियामकम् । तदुपपादनं त्वत्र ग्रन्थकारो विस्तर-भियोपेक्षितवानिति ज्ञेयम् । अस्य चरमस्य क्रमप्रमाणस्य सर्वपूर्वप्रमाणापेक्षया दौर्बल्यमाह—**सोऽयमिति ।** प्रयोगविधिमुपसंहरति—**तदेवमिति । क्रमनिरूपणेनेति ।** लक्षणस्यापि निरूपणान्तर्गतत्वेऽपि क्रमनिरूपणस्यैव विस्तृतत्वात् तन्मात्रोक्तिः ।

॥ **इति प्रयोगविधिप्रकरणम्** ॥

॥ अथाधिकारविधिः ॥

कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । कर्मजन्यफलस्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः । स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याऽऽहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्सोऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिनाऽग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते । एवमहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते । तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः । अधिकारश्च यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन

अधिकारविधिं निरूपयति—**कर्मेति** । कर्मजन्यं यत्फलं तस्य स्वाम्यमिति । **अधिकारेति** । अधिकारः फलस्वाम्यमिति पार्थसारथिः । स्वाम्यशब्दार्थं विवृणोति—**कर्मेति** । उदाहरणमाह—**स चेति** । अस्य फलभोक्तृत्वमुपपादयति—**स्वर्गमिति** । तत्र हि स्वर्गभाव्यका यागभावना स्वर्गकामकर्तृका इति बोधः । आत्मनेपदेन च स्वर्गकामनिष्ठस्य कर्तृत्वस्य फलसामानाधिकरण्यं भासते । एवं च फलसमानाधिकरणकर्तृत्वबोधे कर्तुः फलवत्त्वबोधात् तस्य च फलस्य स्वर्गपदेन स्वर्गरूपत्वावगमात् । अयं च विधिः स्वर्गकामनावतः स्वर्गरूपफलभोक्तृत्वबोधको भवतीत्यर्थः । अयं च काम्याधिकारविधिः । अथ नैमित्तिकाधिकारविधिमुदाहरति—**यस्येति** । **कर्मेति** । कर्मजन्यः यः पापक्षयः तद्रूपं फलं तत्स्वाम्यमिति । यद्यप्यस्मिन्वाक्ये फलं न श्रूयते तथापि धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिना कल्प्यत इति यावज्जीवाधिकरणे द्रष्टव्यम् । अथ नित्याधिकारविधिमुदाहरति—**एवमिति** । **शुचीति** । सायंप्रातःकालरूपे विहिते काले जीवतीति विहितकालजीवी शुचिश्चासौ विहितकालजीवी च तस्य पुरुषस्येत्यर्थः । **सन्ध्येति** । सन्ध्योपासनेन जन्यः परिपाल्यः प्रत्यवायपरिहारस्तद्रूपफलस्वाम्यमित्यर्थः । अकरणे हि प्रत्यवायो भवेत् । करणे च तस्य परिहारः, अनुत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । इदं च केषाञ्चिन्मतेन । वस्तुतस्त्वत्रापि पापध्वंस एव फलमिति बोध्यम् । प्रत्यवायपरिहार इत्यस्यैव वा पापध्वंस एवार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । तत्तद्विधिप्रमेयमुक्तविधं फलस्वाम्यं न सर्वेषां किन्तु केषाञ्चिदेव व्यवस्थितमिति प्रतिपादयन्नाह—**तच्चेति** । **अधिकारेति** । अत्र अधिकारो योग्यता ।

श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना नैमित्तिककर्मणि निमित्तनिश्चयः। नित्ये सन्ध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम्। अत एव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधताऽपि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते। किन्तु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव, राजत्वस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्।

क्वचित् तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम्। यथा अध्ययनविधिसिद्धा विद्या। क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधि-

---

ननु कोऽत्र योग्यतारूपोऽधिकार इत्यत्राह—**अधिकारश्चेति**। अधिकारश्च[1] तदेव यत्...... इत्येव पाठः श्रेयान्। यथास्थितेऽपि तदेवेत्यध्याहृत्य योज्यम्। उदाहृतेषु त्रिषु कर्मसु पुरुषविशेषणं दर्शयति—**यथेति**। स्वर्गकामपदेन स्वर्गविषयककामनावत्पुरुषाभिधानात् स्वर्गकामना तत्र विशेषणम्, अज्ञातस्य निमित्तस्य अनुष्ठापकत्वायोगात् 'स्वगृहदाहज्ञानवान् पुरुषः अग्नये क्षामवते निर्वपे'दित्येव वचनार्थाद् गृहदाहरूपनिमित्तनिश्चयोऽपि पुरुषविशेषणम्। अहरहरित्यत्रापि विहिते काले अजीवतोऽनुष्ठानायोगाद् अशुचित्वे कर्मनिषेधाच्च शुचिर्जीवंश्च अहरहस्सन्ध्यामुपासीतेत्यर्थपर्यवसानात् शुचित्वजीवनयोः पुरुषविशेषणत्वं द्रष्टव्यम्। एवञ्च यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र यागे स्वर्गकामनावत एव फलभोक्तृत्वम्, न तत्कामनारहितस्य; गृहदाहवत एव क्षामेष्टौ फलवत्त्वं न तद्रहितस्य; शुचेर्जीवत एव सन्ध्योपासने फलभाक्त्वं नाशुचेरजीवतो वेति एवं त्रैवर्णिकसाधारणं पुरुषविशेषणं प्रदर्श्य सम्प्रति असाधारणं विशेषणं प्रदर्शयति—**अत एवेति**। पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतो यो धर्मस्तद्रूपाधिकारवत एव फलस्वाम्यादित्यर्थः। **विदधताऽपीति**। यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गकामनाया इवात्र स्वाराज्यकामनायाः पुरुषविशेषणत्वेन श्रवणात् तन्मात्राद् यद्यपि यो यः स्वाराज्यं कामयते स सर्वो राजसूये फलभोक्तेति प्रतीयते, तथापि राजेति राजत्वरूपस्य विशेषणान्तरस्यापि श्रवणाद् न स्वाराज्यकामस्य ब्राह्मणादेरत्र फलस्वामित्वं किन्तु राज्ञ एवेत्यर्थः। **अधिकारीति**। फलभोक्तृपुरुषेत्यर्थः। एवं तत्तद्विधिवाक्येषु श्रुतं पुरुषविशेषणमुक्त्वा तथाऽश्रुतमपि विशेषणमस्तीत्याह—**क्वचित्त्विति**।

---

१. स एवेति वा।

सिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवमग्निसाध्यकर्मसु आधान-सिद्धाग्निमत्ता। अग्निसाध्यकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः।

एवं सामर्थ्यमपि। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः। तदेवं निरूपितो विधिः।

॥ इत्यधिकारविधिप्रकरणम् ॥

अधिकारिविशेषणम् अधिकार इत्यर्थः। योग्यतेति यावत्। तत्प्रदर्शयति—**यथेति**। विद्या ज्ञानम्।

ननु विद्याया अश्रुतत्वे पुरुषविशेषणत्वे किं मानमित्यत्र वस्तुसामर्थ्यमेव तत्र मानमित्यभिप्रेत्याह—**क्रत्विति**। विशेषणान्तरमाह—**एवमिति**। पूर्वोक्ता विद्या सर्व-कर्मस्वपेक्षिता अग्निस्तु न तथेत्यभिप्रेत्याह—**अग्निसाध्यकर्मस्विति**। विशेषणान्तर-माह—**एवमिति**। तत्रोपपत्तिमाह—**आख्यातानामिति**। विधिनिरूपणमुपसंहरति—**तदेवमिति**।

॥ इति विधिपरिच्छेदस्तृतीयः ॥

॥ अथ मन्त्रपरिच्छेदः ॥

प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थम् । सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवान्मन्त्राम्नानं व्यर्थमिति वाच्यम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् । नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथाहुः —

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते ॥ इति ।

॥ अपूर्वविधिनियमविध्योर्लक्षणोदाहरणम् ॥

अस्यार्थः—प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः, यथा- यजेत स्वर्गकाम इत्यादिः । स्वर्गार्थयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् ।

मन्त्रानुपलक्षयति--**प्रयोगेति** । ननु प्रयाजादिवन्मन्त्रोच्चारणमदृष्टार्थं स्यादित्यत्राह—**तेषां चेति** । मन्त्राणां चेत्यर्थः । तादृशेति । प्रयोगसमवेतेत्यर्थः । तदुच्चारणं मन्त्रोच्चारणम् । तत्र न्यायमाह—**सम्भवतीति** । दृष्टफलकत्वे मन्त्राणां वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति—**आश्रयणादिति** । अङ्गीकारादित्यर्थः ।

ननु को नियमविधिरित्यत्राह—**नानेति** । प्रामाण्यदार्ढ्याय विधित्रयलक्षणप्रतिपादकं वार्तिकग्रन्थमुदाहरति—**यथाऽऽहुरिति** । विधिरित्यपूर्वविधिरुच्यते । श्लोकं व्याख्यातुमाह—**अस्यार्थ इति** । विधेयेऽर्थे मानान्तरेण सर्वथाऽप्राप्ते सति तद्विधानाय प्रवृत्तो यो विधिः सोऽपूर्वविधिरिति प्रथमपादार्थ इत्यभिप्रायेणाह—**प्रमाणान्तरेणेति** । उदाहरणमाह—**यथेति** । लक्षणं सङ्गमयति—**स्वर्गार्थेति** ।

पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा—व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वमिति चेदित्थम् । अनेन ह्यवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । किन्तु नियमः । स चाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदाऽवघातं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते तदाऽवघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत् ।

॥ परिसङ्ख्याविधिः ॥

उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः । यथा—पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति । इदं हि वाक्यं न पञ्च-

---

नियमः पाक्षिके सतीत्यस्य तात्पर्यमाह—**पक्ष** इति । उदाहरति—**यथेति** । लक्षणसङ्गमनाय प्रश्नप्रतिवचने करोति—**कथमिति, इत्थमिति च** । अपूर्वविधित्वं नास्तीत्याह—**अनेन हीति** । **किन्त्विति** । प्रतिपाद्य इत्यनुषञ्जनीयम् । अवघातेनैव व्रीहीणां वैतुष्यं कर्तव्यमिति नियम इति वैयाकरणरीत्या इतरनिवृत्तिपरत्वं न ग्रहीतव्यमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**स चेति** । **अप्राप्तांश इति** । अंशो विधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यक्तिविशेषः । पूरणं विधानम् । अप्राप्तत्वं तादृशांशपूरकत्वं चोपपादयति—**वैतुष्यस्येति** । **नानेति** । नखविदलनाश्मकुट्टनावघातादिरूपतया बहुविधेत्यर्थः । एवं कदाचिदप्राप्तार्थविधायकस्य नियमविधेरत्यन्ताप्राप्तार्थविधायकादपूर्वविधेः स्फुट एव भेद इत्यभिप्रेत्याह—**अतश्चेति** । **नियम एवेति** । न त्वपूर्वविधानमित्येवकारार्थः । **वाक्यार्थ** इति । वाक्यतात्पर्यविषय इत्यर्थः । स्पष्टत्वायैव प्रकृतोदाहरणे नियमं विवृणोति **पक्ष इति** ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्त इत्युत्तरार्धं विवृणोति—**उभयोश्चेति** । प्रकृतोद्देश्यविधेयान्यतरस्य तदितरस्य चेत्यर्थः । उदाहरति—**यथेति** । अपूर्वविधित्वमस्य न भवतीत्याह—**इदं हीति** । नियमविधित्वं नास्तीत्याह—**नापीति** । हेतुमाह—**पञ्चेति** । नियमविधि-

पञ्चनखभक्षणपरम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरम् । पञ्चपञ्चनख, पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षे प्राप्त्यभावात् । अत इदम् अपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति परिसङ्ख्याविधिः । सा च द्विधा—श्रौती लाक्षणिकी चेति । तत्र 'अत्र ह्येवाऽऽवपन्ती'ति श्रौती परिसङ्ख्या । एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति तु लाक्षणिकी । इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावात् । अत एवैषा त्रिदोषग्रस्ता । दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति । तदुक्तम्—

श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्ख्या त्रिदूषणा ॥ इति ।

श्रुतस्य पञ्चपञ्चनखभक्षणस्य हानात्, अश्रुताया अपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात्, प्राप्तस्य चापञ्चपञ्चनखभक्षणस्य

स्थलेऽवघातादेर्विधेयस्य नखविदलनाद्युपायान्तरानुष्ठानावसरे यथाऽप्राप्तिः, तथात्रापञ्चपञ्चनखभक्षणावसरे पञ्चपञ्चनखभक्षणाप्राप्तिर्नास्ति । किन्तु रागत उभयोरपि प्राप्तिरित्यर्थः । एवमपूर्वविधित्वनियमविधित्वयोरुभयोरसम्भवात्परिसङ्ख्याविधित्वमेवास्येत्याह—**अत इति** । **अपञ्चेति** । पञ्च च ते पञ्चनखाश्च । न पञ्चपञ्चनखाः अपञ्चपञ्चनखाः । न पञ्च अपञ्च । ते च ते पञ्चनखाश्च अपञ्चपञ्चनखा इति वा । **तद्भक्षणेति** । शल्यकश्वाविद्गोधाशशकूर्मरूपपञ्चपञ्चनखभिन्ना ये पञ्चनखाः प्राणिनस्तद्भक्षणेति यावत् । पञ्चेतरपञ्चेति च पाठः । अत्र सर्वत्र एकपञ्चपदपरित्यागेन दृश्यमानः पाठोऽनुपपन्न , अर्धव्युत्पन्नैः पौनरुक्त्यभ्रान्त्या प्राचीनपाठान्यथाकरणेन कल्पित इति मन्यामहे । परिसंख्यां विभजते—**सा चेति** । **श्रौतीति** । पदेन शक्त्या प्रतिपादितेत्यर्थः । आद्यामुदाहरति—**तत्रेति** । अत्रैव, पवमानस्तोत्रसम्बन्धिनीषु ऋक्ष्वेवेत्यर्थः । आवपन्ति, साम घटयन्तीत्यर्थः । श्रौतत्वमुपपादयति—**एवेति** । पूर्वोक्तमेव द्वितीयस्याप्युदाहरणमित्याशयेनाह—**पञ्चेति** । कुतो न श्रौतीत्यत्राह—**इतरेति** । अपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तीत्यर्थः ।

बाधनादिति । अस्मिश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम् । प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इति दिक् । येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न सम्भवति तदुच्चारणस्यानन्यगत्याऽदृष्टार्थकत्वं कल्प्यत इति नानर्थक्यमिति ॥

ननु कथं लक्षणादोषो विधावङ्गीक्रियत इत्यत्र न केवलमेको दोषः; किन्तु दोषत्रयमगत्याऽङ्गीक्रियत इत्याह—**अत एवेति**। लाक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः। किं तद्दोषत्रयमित्यत्राह—**दोषेति**। उक्तमेव प्राचीनश्लोकेनाह—**तदुक्तमिति**। प्रकृतोदाहरणे दोषत्रयं दर्शयति—**श्रुतस्येति**। दोषत्रयविवेकमाह—**अस्मिश्चेति**। ननु मन्त्राणामर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वे हुंफडादिमन्त्राणाम् अर्थशून्यत्वेन तत्स्मारकत्वासम्भवादानर्थक्यम्। तेषां चेददृष्टार्थत्वं सर्वेषामेव च तथात्वं कुतो नेष्यते। न खल्वर्धजरतीयता युक्तेत्याशङ्कायां सत्यपि वैरूप्ये सम्भवदर्थानां मन्त्राणां दृष्टार्थत्वं न परित्याज्यम्। न ह्येकमक्षि न पश्यतीत्यक्ष्यन्तरस्याप्यान्ध्यं सम्पादनीयम्। अर्थशून्यानान्त्वगत्याऽदृष्टार्थत्वान्नानर्थक्यमिति समादधान आह—**येषान्त्विति**।

॥ इति मन्त्रपरिच्छेदश्चतुर्थः ॥

॥ अथ नामधेयपरिच्छेदः ॥

नामधेयानां च विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम्। तथा हि। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयम्। तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते। तथा हि। अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते। यागसामान्यस्याविधेयत्वाद् यागविशेष एव विधीयते। तत्र कोऽसौ यागविशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति विज्ञायते। उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदित्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात्। नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात्—मत्वर्थलक्षणाभयात्, वाक्यभेदभयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्व्यपदेशाच्चेति।

नामधेयं निरूपयन् तस्य लक्षणमभिप्रेत्याह—**नामेति**। बहुवचनमनपेक्षितम्। परिच्छेदकत्वम्, अयमिति निश्चयजनकत्वम्। यद्यपि विधेयार्थपरिच्छेदकं नामधेयमित्येव वक्तुमुचितम्, तथापि आपदेवीयानुसारेणैवमुक्तिरिति ज्ञेयम्। लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयितुमाह—**तथा हीति**। अस्मिन्वाक्ये उद्भिच्छब्दो लक्ष्यमित्यभिप्रेत्याह—**उद्भिच्छब्द इति**। तत्र लक्षणमस्तीत्याह—**तेन चेति**। तदिदमुपपादयितुमाह—**तथा। हीति**। विधेयार्थं दर्शयति—**अनेन हीति**। विधेयत्वे हेतुर**प्राप्तत्वादिति**। वक्ष्यमाणपरिच्छेदाकांक्षोपपत्तये विधेयस्वरूपनिष्कर्षमाह—**यागसामान्यस्येति**। **यागविशेषएवेति**। वाक्यान्तरविहितसर्वयागविलक्षणः कश्चिद्याग इत्यर्थः। अथ, एवं यागविशेषविधिज्ञाने सति परिच्छेदाकाङ्क्षा भवति, उद्भित्पदेन च तन्निवृत्तिर्भवतीत्याह—**तत्रेति**। यागविशेषस्यैव विधीयमानत्व इत्यर्थः। **उद्भिद्रूप इति**। उद्भिदभिन्नेत्यर्थइत्यनन्तदेवः। ब्राह्मण आगत इत्युक्ते एकवचनवशाद्यः कश्चिदेको ब्राह्मण इति ज्ञातेऽपि यथा कोऽसौ ब्राह्मण इति ब्राह्मणविशेषस्य इदंत्वेन जिज्ञासा जायते। देवदत्त इति नामधेयज्ञानाच्च तन्निवृत्तिर्भवति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्। ननूद्भिच्छब्दो यागस्य विशेषक इत्यत्र किं मानमित्याशङ्कायां सामानाधिकरण्ये-

॥ मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वम् ॥

तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात्। तथा हि। न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानम्, तं प्रति च गुणविधानं युज्यते। वाक्यभेदापत्तेः। उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्यप्राप्तत्वाद् गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम्—उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति। विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव।

॥ वाक्यभेदभयान्नामधेयत्वम् ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात्। तथा हि। न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं सम्भवति। दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन यागस्य विहितत्वात् तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः। (प्राप्त) यागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः। तस्माच्चित्रा-

---

नान्वय एव मानमित्याह—**उद्भिदेति**। अत्रास्मिन्वाक्ये उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्वयादित्यन्वयः। सामानाधिकरण्यम् एकार्थवाचित्वम्। एवं नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वमुपपादितम्। अथ नामधेयप्रमाणानि निरूपयति—**नामधेयत्वं चेति**। आद्यनिमित्तकृतं नामधेयत्वमुदाहरति—**तत्रेति**। उपपादयति—**तथा हीति**। नामधेयत्वाभावे उद्भित्पदं गुणविधानपरमिति वक्तव्यम्। तत्र च त्रयी गतिः—फलोद्देशेन यागविधाने सत्येव यागोद्देशेन गुणविधानमिति, यागस्यानुवाद्यत्वमङ्गीकृत्य गुणमात्रविधानमिति, गुणविशिष्टयागविधानमिति। तत्राऽऽद्या गतिः गुरुतरदोषवत्त्वादयुक्तेत्याह—**न तावदिति**। द्वितीयगतेरप्यत्रासम्भवात् तृतीयैव गतिराश्रयणीयेत्याह—**उद्भिदिति**। अस्तु। किं तत्रेत्यत्राह—**मत्वर्थेति**। तथा च तद्दोषपरिहाराय नामधेयत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः।

द्वितीयान्निमित्तान्नामधेयत्वमुदाहरति—**चित्रयेति**। गुणविधानपक्षे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानाङ्गीकारान्न वाक्यभेदस्य प्रसक्तिरित्याशङ्क्य कर्मणः प्राप्तत्वादत्र विशिष्टविधिर्दुर्वच इति परिहरति—**न तावदिति**।

शब्दः कर्मनामधेयम् । तथा च चित्रायागेन पशुं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनान्वयान्न वाक्यभेदः । प्रकृतेष्टेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तेः ।

॥ तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वाद् अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् । नन्वयं गुणविधिरेव कुतो नेति चेन्न । यद्यग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयस्तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात् तद्विधानानर्थक्यम् । अग्नये होत्रमिति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपगुणोऽनेन विधीयत इति चेन्न । तद्देवतायाः शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात् । किं तच्छास्त्रान्तरमिति चेत् । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति केचित् । अपरे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेति मन्त्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः । नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवतया बाधः स्यात् । मन्त्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्बलत्वात् । यथाहुः —

ननु प्राप्तस्यैव यागस्य फलसम्बन्धोऽप्यस्तु गुणसम्बन्धोऽप्यस्त्वित्याशङ्क्य वाक्यभेद एव दोष इत्याह—**यागस्येति**। निगमयति—**तस्मादिति**। नामधेयत्वे च वाक्यभेददोषो नास्तीत्याह—**तथा चेति**।

ननु प्रकृतयागस्य चित्रेति कथन्नामधेयमित्यत्राह—**प्रकृतेति**। प्रकृतयागस्येत्यनुक्त्वा प्रकृतेष्टेरिति स्त्रीलिङ्गं प्रयुञ्जानेन चित्रेति स्त्रीलिङ्गस्याप्युपपत्तिर्दर्शिता। **अनेकेति**। अनेकानि द्रव्याणि यस्यास्तत्त्वेन।

तृतीयान्निमित्तान्नामधेयत्वमुदाहरति—**अग्निहोत्रमिति**। तत्प्रख्यशास्त्रादित्येतद्विवृण्वन्नाह—**तस्येति**। विधित्सितस्येति शेषः। गुणविधिरिति पूर्वपक्षमाशङ्क्य परिहरति—**नन्विति**। किमाहवनीयात्मकाग्निरूपगुणस्य विधिः, उत देवतारूपाग्निविधिरिति विकल्पमभिप्रेत्य नाद्य इत्याह—**यदीति**। होत्रं होमः प्रक्षेप इत्यर्थः। अस्मिन्, कर्मणीत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह—**अग्नय इति**। तद्देवताया अग्निदेवतायाः

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥

इति चेत्, न, यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र न केवलं प्रजापतिविधानम् । किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतेः । एवं च न बाधः । केवलप्रजापतिविधानाभावात् । न चात्र समुच्चितोभयविधानमेव कथं नेति वाच्यम् । समुच्चितोभयविधानापेक्षयाऽन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् । एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यजतीत्यादिषु समिदादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्मनामधेयानि ।

॥ तद्व्यपदेशात् कर्मनामधेयत्वम् ॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्, तेन व्यपदेशादुपमानाद् अन्यथानुपपत्तेरिति यावत् । तथा हि यद्

इत्यर्थः । **इतीति** । इति विधिवाक्यमेतच्छास्त्रान्तरमिति केचिद्वदन्तीत्यर्थः । अन्येषां पक्षमाह—**अपरे त्विति** । आहुरिति शेषः । शङ्कते—**नन्विति** । यत्प्रजापतये सायं जुहोतीति केवलप्रजापतिविधाने सति दुर्बलस्य मन्त्रवर्णस्य विरुद्धस्यानपेक्षितत्वाद् बाधः स्यात् । **यदग्नये चेति** । अग्नेरप्यत्रानुवादाद् दुर्बलस्य मन्त्रवर्णस्य प्रवृत्तिमयं विधिरङ्गीकरोतीति प्रतीयते । तस्माद्विरोधाभावान्न बाध इति समादधाति—**नेति** । ननु यथा प्रजापतेर्मानान्तरेणाप्राप्तस्यैवात्र विधिस्तद्वदग्नेरप्यप्राप्तस्यैव विधिरेवास्तु, कुतो मन्त्रवर्णात्प्राप्तस्यैवात्र अनुवाद इत्यङ्गीक्रियत इति शङ्कान्तरं लाघवात्परिहरति—**न चेति** । यद्यप्यग्निहोत्रपदस्य ब्राह्मणवाक्यतोऽग्निप्राप्तिमङ्गीकृत्य नामधेयत्वमुच्यते, तथापि मान्त्रवर्णिकप्राप्तिमप्यङ्गीकृत्य क्वचिन्नामधेयत्वमवश्यम्भावीत्यभिप्रायेणाह—**एवं चेति** ।

चरमान्निमित्तान्नामधेयत्वमुदाहरति—**श्येनेनेति** । तद्व्यपदेशादित्येतद्विवृणोति—**तेनेति** । विधित्सितेन श्येनगुणेनेत्यर्थः । उपमानाद् उपमितिकरणात् श्येनप्रति-

विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात् तदाऽर्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्या। यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्त इत्यनेनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः। श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्। न च श्येनोपमानेन स एव स्तोतुं शक्यते। उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्। यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदाऽर्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयं तद्व्यपदेशादिति।

॥ पञ्चमनामधेयनिमित्तनिरासः ॥

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयनिमित्तमिति केचित्। यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ। अत्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य विश्वदेवदेवताविषायकत्वं न सम्भवतीति कर्म-

---

यौगिकसादृश्यादित्यर्थः। नन्वस्तु श्येनेन व्यपदेशः, तेन श्येनपदस्य नामधेयत्वमिति कथमित्यत्राह—**तदिति**। तस्य श्येनोपमानस्य। अन्यथा नामधेयत्वानङ्गीकारेण गुणविधायकत्वाङ्गीकारेऽनुपपत्तेरित्यर्थः। अनुपपत्तिमुपपादयति—**तथा हीति**। न्यायं शिक्षयति—**यद्विधेयमिति**। एवं च व्यपदेशस्यार्थवादत्वात्तस्य च विधेयार्थस्तावकत्वस्य वक्तव्यत्वात् श्येनपक्षिविधाने सति तत्स्तावकत्वमस्यावश्यंभावीति भावः। तच्चानुपपन्नमित्याह—**यथा वेति**। कस्मान्न शक्य इत्यत्र यथा श्येन एवमयमिति उपमानवाचिना पदेन श्येनातिरिक्तस्य स्तुतिप्रतीतेरिति हेतुमाह—**श्येनेनेति**। न केवलमर्थान्तरस्तुतिप्रतीत्या श्येनस्तुत्यसम्भवः किन्तु अशक्यत्वादपीत्याह। **न चेति**। हेतुमाह—**उपमानेति**। सादृश्यस्य भेदघटितत्वादित्यर्थः। श्येनपदस्य कर्मनामधेयत्वे उक्तानुपपत्तिर्नास्तीति वदन् उपसंहरति—**यदा त्विति**।

तस्य यागस्य अनादरणीयत्वख्यापनाय पञ्चममपि नामधेयनिमित्तं केचिदिच्छन्तीत्याह—**उत्पत्तीति**। उदाहरति—**यथेति**। उपपादयति—**अत्रेति**। **उत्पत्तीति**। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालम् इत्यष्टसु यागेषु

नामधेयत्वम् । वस्तुतस्तु तत्प्रख्यशास्त्रादेवास्य कर्मनामधेयत्वम् । प्रकृत-यागे विश्वदेवरूपगुणसमर्पकशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैव सत्त्वात् । यद्विश्वे-देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम् इति ।

आमिक्षाव्यतिरिक्तानाम् उत्पत्तौ विहिता या अग्न्यादयो देवतास्तासां बलीयस्त्वा-दित्यर्थः । अस्मिन्मते अनादरं सूचयन्नाह—**वस्तुतस्त्विति** । किं तच्छास्त्रमित्यत्राह—**प्रकृतेति** । अस्मादर्थवादरूपात् शास्त्राद् विश्वेषां देवानां कर्तृत्वेन प्राप्तिरिति ध्येयम् ।

॥ इति नामधेयपरिच्छेदः पञ्चमः ॥

॥ अथ निषेधपरिच्छेदः ॥

पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः। निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रिया-निवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात्। तथा हि। यथा विधिः प्रवर्तनां प्रति-पादयन् स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहाय विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्तयति, तथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधोऽपि निवर्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्ट-साधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्तयति।

निषेधं निरूपयति—**पुरुषस्येति**। निवर्तकं निवृत्तिजनकम्। नन्वत्र कस्य सकाशान्निवृत्तिजनकत्वं विवक्षितम्। किञ्च, निषेधवाक्यस्य निवर्तकत्वं किमर्थ-मङ्गीकर्तव्यम्? यस्य पुरुषस्य स्वयमेव निवृत्तिर्भवति तदनुवादकत्वमेव कस्मान्न भवतीत्याशङ्काद्वयं परिहरन्नाह—**निषेधेति**। अर्थः इष्टं स्वर्गादिः, अनर्थो नरकादि-रूपमनिष्टम्, तद्धेतोः क्रियाया निवृत्तिः। एतेन प्रथमाशङ्कापरिहारः—**एवार्थवत्त्वा-दिति**। अन्यथाऽनुवादत्वाङ्गीकारेऽध्ययनविध्युपात्तानामेषां वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः। एतेनान्तिमाशङ्कापरिहारः। अनर्थहेतुक्रियातो निवृत्तिजनकत्वमुपपादयति—**तथा हीति**।

ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिषु निषेधवाक्येषु अनर्थवाचिनः पदस्याभावात् कथमनर्थहेतुत्वावगमः क्रियाया इत्याशङ्कायां निवर्तनावाचकनञ्समभिव्याहृतलिङ्-श्रुतिबलादेव तदवगम इति समादधानः सदृष्टान्तमाह—**यथेति**। **निर्वाहार्थमिति**। प्रवृत्तिं प्रति हि इष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। तदजनने पुरुषस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् स्वस्य प्रवर्तकत्वं भज्येतेति भावः। इष्टापत्तिस्तु न शक्या कर्तुम्। प्रवर्तनाप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तकत्वस्यावश्यम्भावात्। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्—**प्रवर्तनां प्रतिपादयन्निति**। **आक्षिपन्निति**।

ननु न सर्वो विधिरेतदाक्षेपकः; किन्तु फलपदरहितोत्पत्तिवाक्यस्थ एव। फलपदसत्त्वे तेनैव इष्टसाधनत्वस्यावगमेन विधेरनपेक्षितत्वादिति चेन्नैतदेवम्। प्रथमं विधिना इष्टसाधनत्वानाक्षेपे पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव साध्यत्वेनान्वयापत्तेर्भाव्यान्तरा-

ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेदुच्यते । न तावदत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः, अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति । अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः । अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयः । तत्रापि नाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायाः । तस्याः लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । किन्तु लिङ्त्वांशवाच्यशब्दभावनायाः । तस्याः सर्वापेक्षया प्रधानत्वात् ।

काङ्क्षाया एवाभावादित्यास्तां तावत् । **स्वनिवर्तकत्वेति** । अनिष्टसाधनताज्ञानमन्तरा निवृत्तेरसम्भवादिति भावः ।

निवर्तनां प्रतिपादयन्निति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । न कलञ्जमिति वाक्ये तद्वाचकपदाभावात् । नञोऽभाववाचित्वात् । नामधातुपदयोरप्यर्थान्तरे प्रसिद्धत्वात् । लिङोऽपि प्रवर्तनावाचित्वादित्याक्षिपति—**नन्विति** । नञ्समभिव्याहृता लिङेव तत्प्रतिपादिकेति समाधास्यन् प्रथमं ननु कलञ्जं न भक्षयेदित्येव वाक्यविन्यासस्यात्र वक्तव्यतया तत्र च नञ्प्रत्यययोर्धातुना व्यवधानात् नञ्धात्वोश्च व्यवधानाभावात् 'नी हंस्यात्' इत्यादिषु चाव्यवधानस्य स्पष्टत्वात् नञ्धात्वोरेव सम्बन्धो निषेधवाक्ये वक्तव्यः । न नञ्प्रत्यययोरिति शङ्कां परिहरति—**न तावदिति** । अव्यवधानेऽपीति शङ्काबीजमुक्तम् । तस्य धात्वर्थस्य । प्रत्ययार्थेति प्रत्ययवाच्येत्यर्थः । उपसर्जनत्वेन विशेषणत्वेन ।

ननु प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितौ नञर्थान्वयः कस्मान्न भवतीत्यत्र सामान्यन्यायमाह—**न होति** । एतदनङ्गीकारे दोषमाह—**अन्यथेति** । न तावदित्यादिनोक्तं धात्वर्थान्वयासम्भवम् उपसंहरन्नेव सामान्यतः स्वाभिमतप्रत्ययार्थान्वयं प्रतिजानीते—**अत इति** । प्रत्ययेऽपि आख्यातत्वावच्छिन्नवाच्यार्थान्वयो नास्तीत्याह—**तत्रापोति । भावनाया इति** । अन्वय इत्यनुषङ्गः । अत्रापि पूर्वोक्तविध एव हेतुरित्यभिप्रेत्याह—**तस्या इति** । आख्यातत्वांशेति, लिङंशेति, आख्यातांशेति लिङ्त्वांशेति च वैरूप्येण पाठः प्रामादिक इति ज्ञेयम् । एवमनभिमतमन्वयं निरस्य सम्प्रति

नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् । यथा घटो नास्तीत्यादौ अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति । तदिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति । विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवद् निषेधवाक्यश्रवणेऽयं मां निवर्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्तनायाः प्रतीतेः । तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्तनैव वाक्यार्थः ।

स्वाभिमतमाह—**किन्त्विति** । पूर्वोक्तोऽनन्वयहेतुरत्र नास्तीत्यभिप्रेत्याह—**तस्या इति । प्रधानत्वादिति** । अन्योपसर्जनत्वमशक्यशङ्कमित्याशयः ।

नन्वस्त्वेवम् । तावता निवर्तनाप्रतिपादकत्वं कथमित्यत्र समाधानं वदन् नञः प्रकृते विवक्षितमर्थं प्रतिपादयन् तादृशार्थवाचित्वं प्रसिद्धमेवेति सदृष्टान्तमाह—**नञ इति । घटासत्त्वमिति** । अत्रेदं बोध्यम्—असत्त्वमिति किं सत्त्वाभाव इष्यते उत भावरूपं किञ्चिदसत्त्वमिति । आद्येऽयमदृष्टान्तः । अभावप्रतिपादकत्वेन विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाभावात् । द्वितीये घटेत्यनन्वितम् । न हि शशशृङ्गादेरिव घटस्यासत्त्वमस्ति । अत एव आपदेवेन 'नास्तीत्यत्र हि' इत्येतावदुक्तम्, न तु घटो नास्तीति । अनन्तदेवेन चात्राभिप्रायं विवृण्वतोक्तम्—एवं च खपुष्पं नास्तीत्यादिवाक्यगतनास्तीतिपदाभिप्रायो दृष्टान्तग्रन्थेऽपि सङ्गच्छत इति । तदत्र घटपदघटनमविमृश्य कृतम् । अधर्म इत्यादि च विरुद्धार्थं बोध्यम् । एवं नञो विरुद्धार्थत्वे स्थिते प्रकृते तादृशविरुद्धार्थो निवर्तनैवेति सिद्ध्यति । निवर्तनाप्रतिपादकत्वं नञ्सहितस्य लिङ इत्यभिप्रेत्याह—**तदिहेति** । नन्वस्तु समभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं नञः । अस्तु च तादृशार्थस्वीकारे प्रकृते निवर्तनाबोधकत्वमपि । परन्तु 'तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ्' इत्यनुशासनेन अभावार्थत्वस्यापि सत्त्वात् स एवार्थः कस्मादत्र न भवतीत्याशङ्कायामाह—**विधीति** । अभावार्थत्वे हि न भक्षयेदित्यत्र अयं मां न प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाभावः प्रतीयेत । न हि कदाचिदेवं प्रतीयते । किन्तु सर्वत्रायं मां निवर्तयतीति निवर्तनैव प्रतीयते तस्मादभावार्थत्वमयुक्तमिति भावः । वाक्यार्थोः वाक्यजन्यबोधे मुख्यविशेष्यभूतः ।

यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः। तच्च बाधकं द्विविधम्—तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च। तत्राद्यं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ। तस्य व्रतमित्युपक्रम्यैतद्वाक्यपाठात्। तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम्। तथा हि। व्रतशब्दस्य कर्तव्यार्थे रूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकव्रतानां कर्तव्यत्वेनोपक्रमात् किन्तत्कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिना कर्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः। अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात्। तथा च नञर्थेन न प्रत्ययार्थान्वयः। कर्तव्यार्थानवबोधात्। विध्यर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाया एव तादृशनञा बोधनात्। तस्याश्च कर्तव्यार्थत्वाभावात्। तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रति-

---

पूर्वं निरस्तोऽपि नञर्थे धात्वर्थान्वयः क्वचिदङ्गीक्रियत इत्याह—**यदा त्विति**। बाधकस्यानेकत्वाद् विभज्य क्रमेणोदाहरति—**तच्चेति**। **आद्यमिति**। तस्य व्रतमित्युपक्रमरूपं बाधकमित्यर्थः। उदाहरणे बाधकमिदमस्तीत्याह—**तस्येति**। एवं हेतोः सत्त्वात् साध्यमप्यस्तीत्याह—**तथा चेति**। पर्युदासः प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तस्य नञर्थान्वयः।

ननु तादृशोपक्रमसत्त्वे प्रत्ययार्थातिरिक्तस्य तत्रान्वय इति को निर्बन्ध इत्याशङ्कापरिहाराय प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वयासम्भवम् उपपादयितुमाह—**तथा हीति**। तस्येति पदस्यार्थमाह—**स्नातकस्येति**। स्नातको गुरुकुलात्समावृत्तः। **अन्यथेति**। कर्तव्यार्थप्रतिपादनाभाव इत्यर्थः। **पूर्वोत्तरेति**। तस्य व्रतमित्यस्य नेक्षेतेत्यादेश्चेत्यर्थः। तस्येदं कर्तव्यमित्यस्य आदित्येक्षणान्निवर्तितव्यमित्यस्य च न खल्वेकवाक्यता सुवचेति भावः। अस्तु कर्तव्यार्थस्यैव प्रतिपादनीयत्वम्। तेन किमित्यत्राह—**तथा चेति**। कर्तव्यार्थस्यैव प्रतिपादनीयत्वे सतीत्यर्थः। तादृशार्थप्रतिपादनस्यावश्यकत्वे एतदन्वयस्य को विरोध इत्यत्राह—**कर्तव्येति**। एतदन्वयाङ्गीकारेऽवश्यापेक्षितः कर्तव्यार्थबोधो न सम्भवतीत्यर्थः। तत्कथमित्यत्राह—**विध्येति**। प्रत्ययार्थान्वये नञा निवर्तना प्रतिपाद्यत इति तावदुक्तम्। न च निषेधरूपश्रुतवाक्यनिष्ठा निवर्तना पुरुषस्य कर्तव्या भवति। तस्मात् कर्तव्यार्थबोधकत्वं न घटत इति भावः। प्रत्ययार्थान्वयाभावमुपसंहरन्नेव धात्वर्थान्वये सिद्धयन्तमर्थमाह—**तस्मादिति**। **धात्वर्थेति**। ईक्षण-

पाद्यते। तस्य कर्तव्यत्वसम्भवात्। आदित्यविषयकानीक्षणसङ्कल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थः। तत्र भाव्याकाङ्क्षायाम् एतावता हैनसा वियुक्तो भवतीति वाक्यशेषादवगतः पापक्षयो भाव्यतयाऽन्वेति। एवं च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येव। न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात्कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम्। तस्य कर्तव्यत्वाभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात्।

द्वितीयं यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यादौ। अत्र विकल्पप्रसक्तौ पर्युदासाश्रयणात्। तथा हि। यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात् तदाऽनुयाजेषु ये यजामह इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् अनुयाजेषु ये यजामहं न कुर्यादिति। स च प्राप्तिपूर्वक एव प्राप्तस्यैव

रूपो यो धात्वर्थस्तस्य विरोधी यो नेक्षिष्य इति अनीक्षणसङ्कल्पः स इति। एतादृशेऽर्थे शक्त्यभावादुक्तम्—**लक्षणेति**। प्रत्ययार्थान्विये या अनुपपत्तिरुक्ता साऽत्र नास्तीत्याह—**तस्य कर्तव्यत्वेति**। सङ्कल्पं हि पुरुषः कर्तुं शक्त एव। कर्तव्यत्वसम्भवमेव स्पष्टयितुं तस्य विधिविषयत्वं प्रदर्शयन् नेक्षेतेति वचनजन्यबोधमभिलपति—**आदित्येति**।

ननु भाव्यस्याश्रवणात् कथमस्य करणत्वमित्यत्राह—**तत्रेति**। एवमस्यार्थस्य कर्तव्यत्वे एकवाक्यत्वमपि घटत इत्याह—**एवं चेति**। नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यत इति यदुक्तं तत्र किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति—**न चेति**। **तस्येति**। अयं भावः—विरोधिपदार्थान्तरमिति किमक्षिनिमीलनादिरूपं प्रतिबन्धकमभिप्रेतम्, उत ईक्षणासामानाधिकरण्यात् तद्विरोधी ईक्षणाभावः। नाद्यः, अनियताक्षिसङ्कोचाद्यपेक्षया अनीक्षणनियतानीक्षणसङ्कल्पस्यैवोपस्थिततरत्वात् कर्तव्यत्वेन प्रतीतेः। न द्वितीयः, अभावस्याकर्तव्यत्वात्। न ह्यभावः कर्तुं शक्यत इति॥

एवं तस्य व्रतमित्युपक्रमरूपं प्रथमं बाधकमुदाहृतम्। अथ द्वितीयं विकल्पप्रसक्तिरूपमुदाहरति—**द्वितीयमिति**। उक्तस्यैव दार्ढ्याय आश्रितो हि ग्रन्थकारैरत्र विकल्पप्रसक्तिहेतुकः पर्युदास इत्याह—**अत्रेति**। विकल्पप्रसक्तिमुपपादयति—**तथा हीति**। प्रतिषेधः 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादाविव निवर्तनाविषयत्वम्। अस्तु प्रतिषेधः, ततः किमित्यत्राह—**स चेति**। प्रतिषेधश्चेत्यर्थः। कस्मादित्यत्राह—**प्राप्तस्यैवेति**।

प्रतिषेधात् । प्राप्तिश्च यजतिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रादेव वाच्या । तत्र प्रतिषेधे विकल्प एव । न तु बाधः । प्राप्तिमूलरागस्येव शास्त्रप्राप्तस्य तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात् ।

न च पदे जुहोतीति विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्येव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु ये यजामहं करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् । परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात् । पदशास्त्रस्य

अनुयाजेषु ये यजामहः कर्तव्य इति यत् तन्न इति तत्र वाक्यार्थः । तत्र प्रमाणान्तरेण कर्तव्यत्वप्रतीतिमन्तरा कर्तव्य इति यद् इत्यनुवादासम्भवात् तस्य प्रतिषेधः कर्तुमशक्य इत्यर्थः । ततोऽपि किमिति चेदाह—**प्राप्तिश्चेति । शास्त्रादेवेति** । न ह्येवमादिमन्त्रपाठस्य शास्त्रमन्तरा रागादिना प्राप्तिः सम्भवतीति । ततोऽपि किमिति चेद् विकल्पप्रसक्तिरेवेत्याह—**शास्त्रेति** । एवकारं विवृणोति—**न त्विति** । रागप्राप्तकलञ्जभक्षणादिकर्तव्यताया यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति प्रतिषेधेन बाधस्तथाऽत्र न भवतीत्यर्थः । को नु रागप्राप्तशास्त्रप्राप्तयोर्विशेष इत्यत्राह—**प्राप्तीति** । प्राप्तेर्मूलं यो रागस्तस्येति । **तन्मूलेति** । प्राप्तिमूलेत्यर्थः । भ्रान्तिहेतुकत्वाद्दुर्बलस्य रागस्य प्रबलेन शास्त्रेण बाधो युक्तः । अन्यत्र तु उभयोः शास्त्रयोस्तुल्यबलत्वाद्बाधो न वक्तुं शक्यत इति भावः ।

एवं शास्त्रेण शास्त्रस्य बाधो नास्तीत्युक्ते अस्तीति कस्यचिच्छङ्कां परिहरति—**न चेति । विशेषशास्त्रेणेति** । प्राकरणिकहोमविशेषमात्रोद्देशेन पदविधायकत्वादस्य विशेषशास्त्रत्वम् । यदाहवनीय इत्यस्य त्वनारभ्याधीतस्य होमसामान्योद्देशेन अग्निविधायकस्य सामान्यशास्त्रत्वमिति ज्ञेयम् । नैरपेक्ष्यमुपपादयति—**पदेति । प्रकृते** नैरपेक्ष्यं नास्तीत्याह—**प्रकृते त्विति** । एवं नैरपेक्ष्याभावात् सामान्यविशेषन्यायेनात्र बाध्यबाधकभावो न भवति । किन्तु सापेक्षत्वात्तुल्यबलत्वमेव । ततश्च विकल्प एवेत्यभिप्रेत्याह—**तस्मादिति** ।

ननु काममस्तु विकल्पः, कोऽनर्थः; येन न्यायसिद्धस्य निवर्तनावाक्यार्थस्य परित्यागेन पर्युदास आश्रीयत इत्याशङ्कायामाह—**स चेति । पाक्षिकेति** । शास्त्रान्तरार्थानुष्ठानकालिकेत्यर्थः । पाक्षिकाप्रामाण्यमेवोपपादयति—**न हीति** । न केवलं दृष्टार्थव्रीहियवस्थल इव शास्त्रस्याप्रामाण्यमेव । किन्तु अदृष्टकल्पनागौरवमपि विकल्पे

हि स्वार्थंविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम् । प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामहमित्यस्यापेक्षणान्न निरपेक्षत्वम् । तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव । स च न युक्तः । विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यसम्पातात् । न ह्यनुयाजेषु ये यजामह इत्यस्यानुष्ठाने नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । व्रीहिभिर्यागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् ।

भवतीत्याह—द्विरिति । विधिवाक्यानुरोधेन सकृद्, निषेधवाक्यानुरोधेन सकृदिति द्विरदृष्टकल्पनमित्यर्थः । अत्रावश्यकतां प्रदर्शयन्नाह—विधीति । यद्यपि क्रत्वर्थत्वमेवात्रेष्यते तथाऽपि—

व्याख्यायते यथादृष्टः पाठ एव कथञ्चन ।
अन्वेषणीयः शक्यत्वे पाठोऽन्यस्तु समञ्जसः ॥

पुरुषार्थत्वादिति । पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । पुरुषप्रवृत्तिफलो हि विधिः । तेन तदुपपत्तये ये यजामहानुष्ठाने कश्चिद्यागोपकारो भवतीति कल्पनीयम् । न ह्यन्यथा निष्फलेऽङ्गे कश्चित् प्रवर्तेत । एवं पुरुषनिवृत्तिफलप्रतिषेधसाफल्याय ये यजामहाननुष्ठानस्यापि यागोपकारजनकत्वं कल्पनीयमिति द्विरदृष्टकल्पना । तदुक्तमापदेवेन—

विधेर्हि एवं ज्ञायते यदनुयाजेषु ये यजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति । निषेधाच्च तदकरणादिति ज्ञायते । अनृतवदनाकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः । स चोपकारोऽदृष्टरूप इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । इति ।

एवमकरणस्य क्रतूपकारकत्वं सोमनाथेनापि दशमाष्टमेऽभिहितम्—

करणाकरणयोरुभयोरपि प्रयोगविधिविधेयतया क्रतूपकारकत्वावगमेन समानार्थकत्वानपायाद् इति ।

इदं तु तत्र वाच्यम् । अकरणेन कः क्रतूपकारो जायते । अकरणेऽपि नास्ति क्रतोर्वैगुण्यम् । इतराङ्गैरेव तु क्रतूपकारः सिद्ध्यतीति हि तत्र सिद्धान्तः । न तु कृतेरविषयेणाभावरूपेणाकरणेन कश्चिदुपकारः क्रतोः सम्भवति । आपदेवोक्तानृतवदनदृष्टान्ते तु करणे क्रतोर्वैगुण्यम्, अकरणे तदभावमात्रमिति न तत्राप्युपकारः कश्चित् ।

विधिप्रतिषेधयोरुभयोरपि पुरुषार्थत्वात् । अतो नात्र प्रतिषेधस्याश्रयणम् । किन्तु नञोऽनुयाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैव । इत्थं चानुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामह इति मन्त्रं कुर्यादिति वाक्यार्थबोधः । नञोऽनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात् । एवं च न विकल्पः ।

अत्र च वाक्ये ये यजामह इति न विधीयते । यजतिषु ये यजामहमित्यनेनैव प्राप्तत्वात् । किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्तये यजामह इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते—यद्यजतिषु ये यजामहं करोतीति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवेति ।

नन्वेवं सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचनरूपादुपसंहारात्पर्यु-

---

वैगुण्याभाव एवोपकार इति चेत् कथं तस्यादृष्टत्वम् । कथं च तस्य कल्पनीयता । प्रतिषेध्यकरणस्य वैगुण्यजनकत्वे स्थितेऽकरणे तदभाव इति स्वयं सिद्धेः । तदत्राकरणस्यादृष्टोपकारजनकत्वाभिधानं नातीवोपपन्नमिति कथञ्चिदत्र तात्पर्यमन्यथोपपादनीयमिति । नञर्थ प्रत्ययान्वयासम्भवमुपसंहरति—**अत इति** । सिद्धान्तमाह—**किन्त्विति ।**

ननु नञोऽभाव एव शक्तत्वात्कथमनुयाजव्यतिरिक्तेष्वित्यर्थलाभ इत्यत्राह—**नञ इति** । पूर्वोक्तो दोषोऽत्र नास्तीत्याह—**एवं चेति** । यजतिषु ये यजामहं करोति, नानुयाजेषु ये यजामहं करोति, इत्युभयोरेकवाक्यतयाऽनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहं करोतीत्यर्थलाभाद् अनुयाजेषु विधेर्वा प्रतिषेधस्य वा प्रसक्त्यभावेन न विकल्प इति भावः ।

ननु यजतिषु ये यजामहं करोतीत्यनेनैव विधिना सर्वेष्वपि यागेषु ये यजामहस्य विहितत्वात् पुनरपि अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु किमर्थं ये यजामहविधानमित्यनतिविवेकिनः शङ्कां परिहरन्नाह—**अत्र चेति** । नात्रानुयाजव्यतिरिक्तोद्देशेन ये यजामहविधानं शङ्क्यते ; अपि तु ये यजामहं करोतीत्यनूद्य अनुयाजव्यतिरिक्तेष्वित्येव विधीयते । एवं च सामान्यविधिना सर्वेषु ये यजामहप्राप्तौ, न सर्वेषु यागेषु अपि त्वनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति उद्देश्यसङ्कोचोऽनेन वाक्येन क्रियत इति न कश्चिद्दोष इति भावः । **विधीयत इति** । ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

सामान्यतः प्राप्तस्य सङ्कोच इति श्रुत्वा शङ्कते—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** ।

दासस्य भेदो न स्यादिति चेत्, न, उपसंहारो हि तन्मात्रसङ्कोचार्थः। यथा पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति सामान्यप्राप्तं चतुर्द्धाकरणम् आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रे सङ्कोच्यते। पर्युदासस्तु तदन्यमात्रसङ्कोचार्थं इति ततो भेदात्।

कुत्रचिद् विकल्पप्रसक्तावप्यनन्यगत्या प्रतिषेधाश्रयणम्। यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ। अत्र हि अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्य निषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपि न पर्युदासाश्रयणम्, असम्भवात्। तथा हि। यद्यत्र षोडशिपदार्थेन नञर्थान्वयस्तदाऽतिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्, स च न सम्भवति। अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्ष-विधिविरोधात्। यदि चातिरात्रपदार्थेनान्वयस्तदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्, सोऽपि न सम्भवति। तद्विधि-विरोधात्। अतोऽत्रानन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैव निषेधः। न च विकल्पप्रसक्तिः। तस्याप्याश्रयणीयत्वात्।

तन्मात्रेति। विशेषशास्त्रोपात्तविशेषमात्रेत्यर्थः। **सामान्यप्राप्तेति**। आग्नेयाग्नीषोमीयादिषु प्राप्तेत्यर्थः। **तदन्यमात्रेति**। विशेषशास्त्रोपात्तविशेषव्यतिरिक्तमात्रेत्यर्थः। ततः उपसंहारात्। विशेषशास्त्रोपात्तस्य विशेषस्य नञ्समभिव्यहारे सति पर्युदासः। तदभावे उपसंहार इति फलितम्।

एवं बाधकद्वयहेतुकः प्रतिषेधापवादो निरूपितः। सम्प्रति क्वचिद् विकल्पप्रसक्तिरूपद्वितीयबाधकसत्त्वेऽपि प्रतिषेध एवाश्रीयते, न पर्युदास इत्यपवादापवादमाह—**कुत्रचिदिति**। उदाहरति—**यथेति**। उपपादयितुं प्रतिजानीते—**तथा हीति**। रागप्राप्तप्रतिषेधे विकल्पाभावात्—**शास्त्रप्राप्तेति**। हेतुमुपपादयति—**यदीति**। नातिरात्रइति वाक्ये पर्युदासपक्षे, अतिरात्रे षोडशिभिन्नं गृह्णातीति वा अतिरात्रभिन्ने षोडशिनं गृह्णातीति वा वाक्यार्थो वक्तव्यः। उभयथाऽपि तु न सम्भवति। अतिरात्रे षोडशिनमिति विधिनाऽतिरात्रेऽपि षोडशिग्रहस्य विहितत्वादिति क्रमेणाह—**न चेति**। ननु पूर्वोक्तस्य गुरोर्विकल्पदोषस्य कथमङ्गीकार इत्याशङ्क्य अगत्याऽऽश्रयणीय-एवेति परिहरन्नाह—**न चेति**।

इयांस्तु विशेषो यद्विकल्पापादकप्रतिषेधेऽपि प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् । विधिनिषेधोभयस्यापि क्रत्वर्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः, प्राप्तिश्च रागत एव, प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः, तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् । यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणादेः । तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् । न च दीक्षितो न ददाति न

नन्वत्र प्रतिषेधाश्रयणे कलञ्जभक्षणस्येव निवर्तनाविषयत्वेन षोडशिग्रहणस्यानर्थहेतुत्वं स्यादित्यत्राह—**इयांस्त्विति** । **विकल्पेति** । विकल्पापादको यः प्रतिषेधस्तस्मिन् सत्यपीत्यर्थः । प्रतिषेधेऽपीत्यनेनोक्ताशङ्कानुवादः । प्रतिषिध्यमानस्य षोडशिग्रहणस्य । **अनर्थेति** । नरकेत्यर्थः । हेतुमाह—**विधीति** । **उभयस्यापीति** । यथा विधिः क्रत्वर्थस्तथा प्रतिषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वादित्यर्थः । अयं भावः—पुरुषार्थो हि प्रतिषेधः स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहाय पुरुषगतनरकरूपानर्थसाधनत्वं प्रतिषेधस्याऽऽक्षिपेत् । क्रत्वर्थस्तु प्रतिषेधो न पुरुषगतानर्थसाधनत्वमाक्षेप्तुमलम् । यदि तु प्रतिषेध्यस्य प्राप्तिः पुरुषार्थतया स्यात् तदा प्रापकसमानविषयत्वात् प्रतिषेधस्य क्रतुप्रकरणगतस्यापि पुरुषार्थत्वं शङ्कितुं शक्यम् । तदपि तु नास्ति । प्रापकस्य षोडशिग्रहणविधेरपि क्रत्वर्थत्वादिति । विशेषं विशदयितुम् अनर्थहेतुत्वं यत्र भवति तत् स्थलं प्रदर्शयति—**यत्र त्विति** । **न विकल्प इति** । प्रतिषेधतुल्यबलस्य प्रापकशास्त्रस्य सत्त्वे हि विकल्पः स्यात् । तादृशशास्त्राभावेन यत्र विकल्पो न भवतीत्यर्थः । **प्राप्तिश्चेति** । लौकिकाल्पसुखेच्छयेत्यर्थः । उदाहरति—**यथेति** । नन्वत्र प्राप्तिप्रतिषेधयोरुभयोः पुरुषार्थत्वाद् विकल्पः कस्मान्न भवतीत्यत्राह—**तत्रेति** । भक्षणनिषेधस्यैव न तु भक्षणविधेरपि । पुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थत्वेन श्रवणात् । यदि हि कलञ्जभक्षणस्य पुरुषार्थत्वबोधको विधिः श्रूयेत ततस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पः स्यात् । न तथा विधिः श्रूयते । लोकत एवाल्पसुखसाधनत्वमवगम्य हि जातरागः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते । तं निवर्तयन् श्रुतः प्रतिषेधोऽल्पसुखरागेण नात्र प्रवर्तितव्यम्, महानर्थहेतुत्वादिति बोधयतीति भावः । एतावता इदमुक्तं भवति—प्रतिषेधस्थले विकल्पो वा प्रतिषेध्यस्यानर्थहेतुत्वं वा । प्रतिषेध्यस्य शास्त्रप्राप्तत्वे विकल्पो रागप्राप्तत्वेऽनर्थहेतुत्वमिति । तत्र योऽयं दशमाष्टमाधिकरणन्यायेन शास्त्रप्राप्तपुरुषार्थाग्निहोत्रहोमादीनामकर्तव्यताबोधको ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः प्रतिषेधो दीक्षितो न ददाति न जुहोतीति तत्र प्रतिषेध्यस्य

जुहोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेऽपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात् । यथा क्रतौ स्वस्त्रीगमनादेः । तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसम्पादकत्वात् ।

अनर्थहेतुत्वं नाश्रयितु शक्येत । रागप्राप्तत्वाभावात् । प्रतिषेधस्य ज्योतिष्टोमार्थत्वेन पुरुषार्थत्वाभावाच्च । अतो विकल्प एवाश्रयणीय आपतति । स च नोपपद्यते । पुरुषार्थतया प्राप्तानां क्रत्वर्थतया निषेधेन भिन्नविषयत्वात् । एकार्थत्वे हि विकल्पः । यथा षोडशिग्रहणाग्रहणयोः । उभयोरपि क्रत्वर्थत्वात् । एवमनुपपन्नोऽपि विकल्पो भवदुक्तनीत्या क्रत्वर्थे शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधेऽस्मिन्नापद्यत इति शङ्कां परिहरन्नाह—**न चेति** । **स्वत इति** । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिस्वतन्त्रविधिभिः पुरुषार्थतया विहितानामित्यर्थः । **पुरुषार्थत्वाभावेऽपीति** । एतावता अनर्थहेतुत्वानुपपत्तिशङ्कानुवादः । **निषिध्यमानस्येति** । एकत्वं चिन्त्यम् । होमादीनामित्यर्थः । **अनर्थहेतुत्वादिति** । एवं चानर्थहेतुत्वस्यैवाश्रयणान्न विकल्पापत्तिरित्युक्तं भवति ।

ननु स्वयमेव पूर्वं 'यत्र तु प्राप्तिश्च रागत एव प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम्' इत्युक्त्वा कथमिदानीं पुरुषार्थतया शास्त्रप्राप्तानामेषां प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेऽपि अनर्थहेतुत्वमुच्यत इति शङ्कायाम् अर्थ्यत इत्यर्थ इष्टम्, तद्भिन्नोऽनर्थोऽनिष्टम् । सोऽयमनर्थो द्विविधः—पुरुषगतो नरकरूपः, क्रतुगतो वैगुण्यरूपश्च । तत्र पुरुषगतस्यानर्थस्य निबन्धनं रागप्राप्तत्वं प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं च । तत् पूर्वमुक्तम् । क्रतुगतस्य निबन्धनं प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वम् । तच्च प्रकृतेऽस्ति । न दीक्षित इत्यादिनिषेधस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणगतत्वेन तदर्थत्वादिति समाधानाभिप्रायेण दृष्टान्तमाह—**यथेति** । क्रतौ दर्शपूर्णमासप्रयोगमध्य इत्यर्थः । पुरुषार्थप्रतिषेधविषयककलञ्जभक्षणाद्यपेक्षयाऽन्यादृशानर्थहेतुत्वं स्फुटीकरोति—**तन्निषेधस्येति** । 'न स्त्रियमुपेयात्' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणश्रुतस्येत्यर्थः । तस्य स्वस्त्रीगमनादे । क्रतुवैगुण्यं क्रतुगताऽपूर्वानुत्पत्तिप्रयोजिकाऽयोग्यता ।

ननु रागप्राप्तस्य स्त्रीगमनादेः क्रत्वर्थप्रतिषेधवशेन क्रतुवैगुण्यापादकत्वेऽपि शास्त्रप्राप्तहोमादेस्तन्नोपपद्यत इति चेन्नैवम् । क्रत्वर्थप्रतिषेधविषयत्वमात्रस्य तत्र

निबन्धनत्वात्। रागप्राप्तत्वशास्त्रप्राप्तत्वयोस्तत्राविशेषकरत्वात्। अथैवं सति षोडशिग्रहणप्रतिषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वात् तद्विषयस्य षोडशिग्रहणस्य क्रतुवैगुण्यरूपानर्थहेतुत्वमवर्जनीयमिति चेत्, न, तत्र प्रापकशास्त्रस्यापि क्रत्वर्थतयैव प्रापकत्वात्। रागप्राप्तस्य पुरुषार्थतया शास्त्रप्राप्तस्य वा क्रत्वर्थतया प्रतिषेध एव क्रतुवैगुण्यापादकत्वकल्पनात्। कस्मादिति चेत्, श्रूयताम्—

प्रतिषेधस्तावन्निवर्तनां बोधयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहाय प्रतिषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वमाक्षिपतीत्युक्तम्। यदि तु क्वचिद् अनिष्टसाधनत्वाक्षेपमन्तरेणैव निवर्तकत्वं सिध्येत्, न तत्रानिष्टसाधनत्वं प्रतिषेध्यस्यावश्यमाक्षेप्तव्यम्। नातिरात्र इति प्रतिषेधस्य च, प्रतिषेध्यस्य षोडशिग्रहणस्यानिष्टसाधनत्वमनाक्षिपत एव निवर्तकत्वमुपपद्यते। अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिना षोडशिग्रहणस्य क्रतूपकारकत्वमवगच्छन् पुरुषस्तत्र प्रवर्तते। तस्य यदि क्रत्वनुपकारकत्वबुद्धिर्भवति तत एव तस्य षोडशिग्रहणान्निवृत्तिः सिध्यति। अनुपकारके हि निष्फले न कश्चित् प्रवर्तेत। एवमनुपकारत्वबुद्धिमेवायं प्रतिषेधो जनयतीत्यभ्युपगम्यते , लाघवात्। गृह्णातीति विधिबोधितस्योपकारकत्वस्य प्रतिषेधेनाभावबोधने हि लाघवम्। अनुपस्थितानिष्टसाधनत्वबोधने तु गौरवम्। न च कथमेकस्मिन् पदार्थे विधिप्रतिषेधाभ्यां मिथो विरुद्धयोरुपकारकत्वानुपकारकत्वयोर्बोधनं शक्यमिति शङ्क्यम्। प्रतिषेधेनानुपकारकत्वबोधनद्वारा इतराङ्गैरेव क्रतूपकारसिद्धौ बोधितायां विधिवैयर्थ्यपरिहारायानुष्ठाने फलातिशयकल्पनेन तत्कामनायां षोडशिग्रहणानुष्ठानम्, अन्यथाऽननुष्ठानमिति विरोधाभावात्। तदेवं समानविषयविधिपूर्वकप्रतिषेधस्थले विधिप्रमितेष्टसाधनत्वाभावमात्रबोधान्न प्रतिषिध्यमानस्यानिष्टसाधनत्वम्। पुरुषार्थविधिप्राप्तविषये तु क्रतुमध्ये निवृत्तिः क्रतुवैगुण्यापादकत्वकल्पनमन्तरेण कथमपि न सिद्ध्यतीत्यलम्।

यदेवं ग्रन्थकारो दीक्षितहोमादीनामनर्थहेतुत्वमाह तदापदेवीयाननुसारि। स खल्वाह—

न तेषामनर्थहेतुत्वम्। रागप्राप्त्यभावात्। रागतः प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् क्रतोर्वैगुण्यम्, नानर्थोत्पत्तिः। यथा स्त्र्युपगमनादिप्रतिषेधे। इति।

तदत्र क्रतुवैगुण्यस्याप्यनिष्टत्वादनर्थत्वं वक्तुं सुशकमित्यापदेवोक्तस्यनञ्ञोकारा-भिसन्धिः प्रतीयत इति विभाव्यम् । तदनुसारी पाठो वाऽन्वेष्टव्यः ।

शास्त्रीयवाक्यविषया कियती किलाद्य
व्युत्पत्तिरित्यवहिता परिचिन्तयन्तः ।
पङ्क्त्यर्थभावविवृतौ बिभृमो महान्तं
यत्नं न वोऽस्तु सुधियो बहुवादबुद्धिः ॥

॥ इति निषेधपरिच्छेदः षष्ठः ॥

॥ अथ अर्थवादपरिच्छेदः ॥

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः। तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम्। तथा हि। अर्थवादवाक्यं हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति। स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात्। आम्नायस्य हि क्रियार्थत्वात्। न चेष्टापत्तिः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिना सकल-

---

अर्थवादं निरूपयति—**प्राशस्त्येति**। प्राशस्त्यनिन्दयोरन्यतरत् परं प्रधानं विविक्षितोऽर्थो: यस्य तत्। न तु स्वशक्यार्थपरमिति भावः।

ननु कथं वाक्यस्य स्वार्थं विहायार्थान्तरवाचकत्वं भवेत्। न हि घटशब्दः पटमभिदधीत। किमर्थं वाऽर्थान्तरपरत्वाश्रयणमित्यत्र समाधानाभिप्रायेणाह—**तस्य चेति**। अर्थवादस्य चेत्यर्थः। **लक्षणयेति**। शक्तिवल्लक्षणाऽपि हि शब्दस्य वृत्तिः। तया वृत्त्याऽर्थान्तरप्रतिपादकत्वं भवत्येवेति भावः। **प्रयोजनेति**। प्रयोजनवत्यर्थे पर्यवसानं विश्रान्तिस्तात्पर्येण प्रतिपादकत्वम्। वक्तव्यमिति शेषः। चकारो हिकारार्थे हेतौ। तस्य शक्त्यभावेऽपि लक्षणामाश्रित्य प्रयोजनवदर्थवाचित्वं हि वक्तव्यम्। तस्मात् प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरत्वमिति। एतेन स्वार्थस्य प्रयोजनाभावात् त्याग इति सूचितम्।

ननु प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वे को निर्बन्ध इत्यत्र हेतुमभिधातुमाह—**तथा हीति**। उक्तमेव प्रथमं विवृणोति—**अर्थवादेति**। **स्वार्थेति**। वाक्यानां स्वार्थप्रतिपादनस्य हि फलकामानां पुरुषाणां कर्मानुष्ठानं प्रयोजनम्। यथा विधिवाक्यैर्यागादिषु फलसाधनतया बोधितेषु तत्र पुरुषाः प्रवर्तन्त इति। न च वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादीनां वाक्यानां तादृशं प्रयोजनं सम्भवतीति—**विधेयेति**। विधेयस्य प्राशस्त्यं निषेध्यस्य निन्द्यत्वम्। अथेदानीं प्रयोजनवदर्थपर्यवसानावश्यम्भावे हेतुमाह—**स्वार्थमात्रेति**। स्वार्थस्य प्रयोजनाभावे स्वयमप्यनर्थकं प्रसज्यत इत्यर्थः। नन्वस्त्वानर्थक्यम्। न हि सर्वं वाक्यं सार्थकमित्यस्ति निर्बन्ध इत्यत्राह—**आम्नायस्येति**।

वेदाध्ययनं कर्तव्यमिति बोधयता सर्ववेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं सूचयतोपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः ।

स द्विविधः—विधिशेषो निषेधशेषश्चेति । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिविधिशेषस्य 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयाऽर्थवत्त्वम् । 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्यादिनिषेधशेषस्य, सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यादेर्निषेध्यस्य निन्दितत्वबोधकतयाऽर्थवत्त्वम् । न च प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । आलस्यादिवशादप्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्यादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयोगात् ।

लौकिकवाक्यानां केषाञ्चिन्निरर्थकत्वेऽपि वैदिकवाक्यानां निरर्थकत्वं वक्तुमनुचितम् । कर्मानुष्ठानफलं हि वेदस्याम्नानम् । तदुक्तं जैमिनिना—'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' इति, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति चेति भावः । आपदेवीये इदं न दृश्यते ।

ननु तत्सर्वं विधिवाक्यविषयम् । अर्थवादवाक्यानां त्वानर्थक्ये इष्टापत्तिरेवेति शङ्कां वारयति—**न चेति** । **सकलेति** । तथा च विधिवाक्यवद् अर्थवादवाक्यानामपि यथावदधीतानां धार्यमाणानाञ्च विधिवत् प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं वक्तव्यम् । अन्यथा तदध्ययनधारणानुपपत्तेरिति भावः । **सूचयतेति** । अध्येतव्यम् इत्यत्र कर्मणि तव्यप्रत्ययश्रवणेन यथाश्रुते स्वाध्यायाध्ययनं कर्तव्यमिति बोधितत्वेऽपि षष्ठाद्यभावार्थाधिकरणन्यायपर्यालोचनया प्रयोजनवदर्थज्ञानसाधनीभूतस्वाध्यायमध्ययनेन भावयेदिति वचनव्यक्ति सम्पाद्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं बोद्धव्यं भवतीत्यभिप्रायेण सूचयतेत्युक्तम् । उपात्तत्वेन विषयीकृतत्वेन ।

प्राशस्त्यनिन्दाऽन्यतरपरत्वमुक्तम् । तत्र कुत्र प्राशस्त्यपरत्वं कुत्र निन्दापरत्वमिति विवेकायार्थवादं विभजते—**स द्विविध इति** । **विधेयार्थेति** । वायुदेवताकयागेत्यर्थः । बर्हिषीति । क्रतावित्यर्थः । निषेध्यस्य रजतदानस्य । **निन्दितत्वेति** । रुद्ररुदिताश्रुप्रभवतया, दीयमानं रजतं दातुर्गेहे रोदनं जनयतीति निन्दा । ननु निष्प्रयोजनं स्वार्थं परित्यज्य प्रयोजनवदर्थान्तरं वक्तव्यमित्युक्त्वा कथं स्वार्थतुल्यमेवार्थान्तरमुच्यते । न हि प्राशस्त्यनिन्दितत्वबोधस्य किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तदाहुः — स्तुतश्चा

स पुनस्त्रेधा । तदुक्तम्—

'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः' ।। इति ।

अस्यार्थः—प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवादः । यथा 'आदित्यो यूप' इत्यादि । यूपे आदित्यस्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते । प्रमाणान्तरावगतार्थे अर्थवादोऽनुवादः । यथा 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मिति । अत्र हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात् । प्रमाणान्तरविराधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोऽर्थवादो भूतार्थवादः । यथा 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादि ।

एवं च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात्परम्परया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् ।

सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः, न च तदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठाने प्रमाणाभावः ।

स्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः इति । तथा च पुनरर्थवादानर्थक्यमिति शङ्कां वारयति—**न चेति** । अयं भावः—विचित्रस्वभावेऽस्मिन् जगति तथाविधा अपि केचिदलसाः सम्भाव्यन्ते ये विधिमात्रेण प्रवृत्ता निषेधमात्रेण निवृत्ताश्च न भवन्ति । तेषामालस्यं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्युद्यमसम्पादकत्वाद् नोक्तरीत्या नैरर्थक्यमिति ।

नन्वेवं प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं कृत्वा अर्थवादानां सार्थक्यवर्णनमयुक्तम्, 'गावो वै सत्रमासत' इत्येवमादीनाम् अनुपपन्नार्थानाम् उन्मत्तबालवाक्यतुल्यानामानर्थक्यस्येव न्याय्यत्वादित्यत्र एवंविधा वादा गौणतया नेया इति आप्ततमैः प्राचीनैरेवोक्तमिति समाधातव्यमित्यभिप्रेत्य पुनरर्थवादं त्रेधा विभज्य निरूपयति—**स पुनरिति** । यद्वा ननु एतावदस्मदुक्तं सर्वमापदेवोक्तमेव, तदनुक्तं किञ्चिदुच्यतामिति पृष्ट आह—**स पुनरिति । विरोधे सत्यर्थवाद इति** । विरोधे सत्यर्थवादो यद्वाक्यं तद् गुणवाद इति

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।।

इति भगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात् । स्मृतिचरणे तत्प्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम् ।

बालानां सुखबोधाय भास्करेण सुमेधसा ।
रचितोऽयं समासेन जैमिनीयार्थसङ्ग्रहः ।। इति ।

बोध्यम् । अत एव उदाहरणे इत्यादीति नपुंसकम् । उज्ज्वलत्वेति । तथा च गुणेन वादो गुणवाद इति द्रष्टव्यम् । **प्रमाणान्तरेति** । प्रमाणान्तरमनु ततः पश्चात् तदनुसारेण वा वादोऽनुवादः । श्लोके तद्धानादिति । तच्छब्देन विरोधावधारणे गृह्येते । तयोर्हानं राहित्यं तस्मिन् सतीत्यर्थः । तदाह—**प्रमाणान्तरेति । भूतार्थेति ।** यत्र न प्रमाणान्तरसंवादस्य सम्भवो न विसंवादस्य, तथाऽपि वृत्तत्वेन वर्ण्यते, स भूतार्थः । तस्य वादः ।

।। इत्यर्थवादपरिच्छेदस्सप्तमः ।।

।। समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।।

●

भारतवर्ष के प्राय: सभी ...विद्यालयों
(सम्पूर्णानन्द संस्कृत ...लय, वाराणसी
राष्ट्रिय ... दिल्ली;
...न्नाथ ...

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति भगवद्गी... ...रेव प्रमाणत्वात् । स्मृतिचरणे तत्प्रामाण्यस्य ...तिमूलकत्वेन ...दिति शिवम् ।

...दृष्ट्या ...स्त — २४०—००

...स्तृतभूमिका...

...हात्म्यम्—स्वामि... ...जः प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे वैदिक- ... पौराणिकसाहित्ये च ...य भास्क... वैभवं सम्यग्रूपेण समालोचितम्, हिन्दी- भा...नुवादेन स्पष्टीकृतञ्च । विश्व...द्यालयस्य प्रकाशनाधिकारिभिः डॉ० हरिश्चन्द्र- मणित्रिपाठिभिः सुसम्पाद्य ग्रन्थोऽयं प्रकाशितः — १००—००

४. अष्टादशपुराणेषु नारी—डॉ० लक्ष्मीदेवीशर्मा-अय्यर-प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे पौराणिक- साहित्यानुसारं भारतीयनारीणामुत्कर्षः, उत्सर्गः, वैदुष्यम्, सामाजिकजीवने राष्ट्रिय- जीवने च तासां सामाजिकप्रेरणादिपक्षाणामनुसन्धानात्मकमनुशीलनं कृतमस्ति, सहैव पूर्वपीठिकारूपेण वैदिकसाहित्यमपि समालोचितमस्ति— २००—००

५. भगवन्नाममाहात्म्यसङ्ग्रहः (द्वितीयं संस्करणम्)—ग्रन्थोऽयं परमहंसपरिव्राजक- श्रीरघुनाथेन्द्रयतिप्रणीतः । ग्रन्थेऽस्मिन् भक्तिशास्त्रदृशा भगवन्नाममाहात्म्यं विश्ले- षितमस्ति । निश्चयरूपेणायं भगवद्भक्तेर्मौलिकतायाः, व्यापकतायाः, भास्वरतायाश्च परिचायकोऽस्ति— १४०—००

६. श्रीतन्त्रालोकः—ग्रन्थोऽयं महामाहेश्वराचार्यश्रीमदभिनवगुप्तविरचितः । अशेषागमो- पनिषदालोकोऽयं ग्रन्थ आचार्यश्रीजयरथकृतया 'विवेक'व्याख्यया, अथ च डॉ० परमहंसमिश्रकृतया 'नीर-क्षीर-विवेक'-हिन्दीव्याख्यया समलङ्कृत्य प्रकाशितः —
प्रथमो भागः १२४—०० द्वितीयो भागः १३२—००
तृतीयो भागः १६०—०० चतुर्थो भागः १८०—००
पञ्चमो भागः १८०—००

७. पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा (द्वितीयं संस्करणम्)—व्याकरणशास्त्रस्य पाणिनिभूतै- राचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठिमहोदयैः प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थरत्ने प्रमाणसामान्यम्, प्रत्यक्षप्रमाणम्, वाक्यस्य स्फोटरूपता, शक्तिसम्बन्धस्य लक्षणम्, शक्तिभेदप्रभृति- विषयाणां गभीरं विश्लेषणं कृतमस्ति— ४००—००

८. बृहच्छब्देन्दुशेखरः (द्वितीयं संस्करणम्)—व्याकरणशास्त्रस्य मूर्धन्योऽयं ग्रन्थ आचार्यश्रीनागेशभट्टप्रणीतः । ग्रन्थस्यास्य सम्पादनं प्रख्यातविद्वद्भिः श्रीसीताराम- शास्त्रिभिः कृतम्— प्रथमो भागः —२२०—००

९. प्रशस्तपादभाष्यम् (द्वितीयं संस्करणम्)—प्रशस्तपादाचार्यप्रणीतो न्यायवैशेषिक- दर्शनस्यापूर्वोऽयं ग्रन्थः श्रीश्रीधरभट्टकृतया 'न्यायकन्दली'-संस्कृतव्याख्यया, अथ च प्रख्यातविदुषा श्रीदुर्गाधरझाविरचितेन हिन्दीभाषानुवादेन समलङ्कृत्य प्रकाशितः — ४८०—००

१०. शाण्डिल्यसंहिता (द्वितीयं संस्करणम्)—नारदपाञ्चरात्रसंहितास्वन्यतमायां श्रीशाण्डिल्यर्षिप्रणीतायां संहितायामस्यां जगतः प्रादुर्भावः, भक्तिसम्प्रदायः, आचरणो- पाचारः, युगपरिमाणादिकलिकर्तव्याकर्तव्यधर्माधर्मादिविषयाः सम्यग्रूपेण समालो- चिताः — १३२—००

पत्रव्यवहारसङ्केतः—प्रकाशनाधिकारी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—२२१ ००२